

МИЛАН ГРБА

СВЕТИСЛАВ СТЕФАНОВИЋ ПРИЛОГ ЗА БИОГРАФИЈУ

Рад о Светиславу Стефановићу написан је у јесен 1989. године као дипломски рад, урађен под менторством професора Андреја Митровића, на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Настао је на основу извора—чланака из разних часописа, недељних и дневних листова итд. Делимично је коришћена и необјављена архивска грађа.

О Светиславу Стефановићу после 1945. године није се писало нити су његова дела издавана. Идеологија је избрисала траг књижевне делатности овог ствараоца из историје српске књижевности. У новијим антологијама, његове песме увршене су у хрестоматију *Песници* (I), избор сачинио Бошко Петровић (издање "Српска књижевност у сто књига", 1964. и 1971), у *Антологију Албатрос* Гојка Тешића (Београд, 1985) и *Антологију боемске поезије*, Часлава Ђорђевића (Ужице, 1989). У новије време о Стефановићу чула се стручна реч, лишена идеолошких предрасуда. О његовој поезији писао је Радомир Константиновић у раду *Биће и језик у искуству песника српске културе двадесетог века* (Београд, 1983). О Стефановићевом књижевнокритичком раду писао је Предраг Протић у хрестоматији *Писци као критичари пре Првог светског рата* (Београд, 1979; серија "Српска књижевна критика", књ. 12). Као учесника у књижевним полемикама представио га је Гојко Тешић у својој хрестоматији *Зли волшебници*, Полемике и памфлети у српској књижевности 1917–1943, (књ. 1–3, Београд, 1983). Објављени извори код Протића и Тешића били су аутору од велике користи као спремљени материјал, уједно и путоказ за истраживања. Такође је и Тешићев чланак "Светислав Стефановић", објављен у "Књижевној речи" бр. 340 од 25. марта 1989, у коме су изнети главни подаци из живота и стварања Стефановића, послужио као солидна основа за ова истраживања. Аутору су у току рада несебично помогли људи упућени у ову тему, стручним саветима и ваљаним подацима из Стефановићевог приватног живота. Због временског ограничења нисмо постигли да у потпуности прегледамо дневну штампу и архивску грађу. Свесни смо да још има доста занимљивог некоришћеног материјала, који ће тек употпунити слику и омогућити потпунији суд. Неке од овде изнетих тврдњи на крају 1989. године, добиле су своје оправдање у објављивању нових извора. Миливој Ненин је у новосадском књижевном часопису "Поља" 1991–1992. године објавио писма која су Стефановићу писали познати књижевници, али и

анонимне личности. Писма се налазе у поседу Антона Стефановића. Биографска сазнања су тиме проширена, али то није све! Ненин је у издању новосадске куће "Светови" 1993. године објавио темељну студију о књижевнокритичком делу намерно заборављеног аутора српске међуратне књижевности. Једно поглавље ове вредне студије посвећено је Стефановићевој биографији. Ненинова истраживања обелоданила су нове податке, чији извори нису коришћени при изради овог рада.

УВОД

За историчара Светислав Стефановић подстицајан је као свестрана личност, по много чему несвакидашња. По образовању лекар, по вокацији песник, а његова јавна делатност карактерише га и као мислиоца. Оставио је обимно дело из области свога стручног рада, књижевног стваралаштва и научног занимања. У годинама животне зрелости а под утицајем промена у приватном животу и разочаран константном друштвеном и политичком кризом Краљевине Југославије, он је своја дотадашња убеђења везао за нове покрете који су тада увелико занимали и поларизовали европску политичку и друштвену јавност. Као присталица државног, политичког, друштвеног и културног решења која је обећавао фашизам, приближио се покрету у својој земљи који је слично гледао на решења будућности. Последњих десет година свог живота идеолошки се ангажовао да у јавности Краљевине Југославије пропагира идеје које је разматрао и развијени фашизам.

Нас је посебно занимао овај период живота Светислава Стефановића, пре свега с циљем да испитамо однос његове политичке мисли спрам властите прошлости, и колико је та мисао била подложна утицајима са стране. Стога смо своја истраживања проширили на целокупан живот и рад Светислава Стефановића, да бисмо потпуније разумели његову личност и идеолошку мисао.

Испитујући првенствено професионални, књижевни, научни, и политички рад Стефановића и не дотичући се шире других питања искрсних при овом истраживању, усредсредили смо се пре свега на његов однос, као друштвено ангажованог појединца, према историјским збивањима. У којој мери рад независног интелектуалца као грађанина одређеног друштва утиче на то исто друштво? Сматрамо, наиме, да историјска наука треба да се више посвети изучавању управо односа појединца – обичног човека према савременим историјским догађајима. Таквим интересовањима за појединца, углавном споредног у односу на историјски процес, историјска наука ће постати животнија и омогућиће боље разумевање, потпуније и дубље сагледавање како предмета свога изучавања тако и света у коме живимо. Садржај овог рада дотиче се делом и питања из области проучавања настанка, развоја и карактера фашистичких идеја у Србији.

I

Светислав Стефановић рођен је у Новом Саду, културном центру Срба у тадашњој аустроугарској Монархији, 1. новембра (20. октобра по старом календару) 1877. године.¹ Родитеље једва да је запамтио, умрли су прерано, због слабог здравља и напорног живота. У условима лошег материјалног стања, и сам слабог здравља, одрастао је будући српски поета. После очеве смрти, негде око дванаесте године живота, прешао је да живи у Стари Футог у близини Новог Сада, где је провео остатак детињства, код свог деде по мајци – ”једног бирташа”.²

Још као ђак новосадске гимназије читао је Шекспира у преводу Арања и Петефија на мађарском језику, касније и преводе Лазе Костића. Већ тада је одлучио да преведе целог Шекспира на српски језик.³ У данима школовања у Новом Саду, из Србије је пренео социјалистичку ”заразу” Светозара Марковића међу новосадску гимназијску омладину. Због таквих занимања у време својих студија је и испаштао.⁴ Матурирао је као солидан ученик и такав школски успех омогућио му је да добије стипендију за даље школовање, које његова фамилија скромних материјалних могућности није могла да му обезбеди. По унутрашњој вокацији нагињао је лирском изражавању, но практична интересовања била су окренута другим правцима. Тако се определио да студира медицинске науке. Склоност ка науци развијала се у њему упоредо са оном емотивнијом и с годинама заузела сасвим равноправно место у његовом духовном изразу.

У књижевној јавности огласио се врло рано – у шеснаестој години живота. Почео је као млади сарадник новосадског часописа ”Стражилово”, у којем је објавио своју прву песму. Та сарадња се наредних година наставила и проширила и на друге часописе у Војводини – тада у оквиру аустроугарске Царевине (”Бранково коло”, ”Летопис матице српске”), као и у Босни (”Босанска вила”, ”Зора”) и Србији (београдско ”Дело”) и др.

За Краљевину Србију везивале су га родбинске везе његове породице са породицом Бота из Крушевца. Породица Бота била је пореклом из Вршца и надалеко чувена по ливењу црквених звона за православне цркве и манастире. Један члан породице Бота је ”промашио професију”, постао лекар и из патриотских разлога преселио се у Србију.⁵ Спомињемо породицу Бота, која је Светислава подржавала и егзис-

1 Ово је прво датирање године рођења Светислава Стефановића са годином 1877. У свим енциклопедијама стоји 1. новембар 1874. Грешку је први направио Вељко Петровић у *Народној енциклопедији СХС* из 1929. Касније су други аутори само преузимали овај погрешан податак.

2 *Алманах хрватских и српских песника и приповедача*, Загреб – Београд, 1910. Видети: ”Аутобиографије”.

3 *Нова Смена*, бр. 6, октобар 1938, стр. 347.

4 Др Светислав Стефановић, ”Једна заборављена прослава Светозара Марковића”, *Летопис матице српске*, књ. 305, св. 1–2, јул–август 1925, стр. 93–97.

5 Ове податке добио сам од књижевника Божицара Ковачевића.

тенцијално и у његовим књижевним настојањима. У време тих студентских дана ћерка поменутог лекара – ”отпадника” Боте – Милана заволела је младог песника и страсног прводиоца Шекспира. Обострана љубав озакоњена је браком 1900. године.

Медицинске науке започео је у Прагу а наставио их је у Бечу. Поменуто материјалну потпору уживао је као стипендиста задужбине ”Марије Грандафил”. У годинама својих медицинских студија развио је огромну активност – поред заузетости на универзитету, устрајно је радио на својим књижевним делима: преводима, поезији, писању приказа и критичких чланака који су објављивани у тадашњим часописима. На здравље, још одраније слабо, није обраћао пажњу. Уплашен да неће живети дуго (његови родитељи умрли су врло млади) грабио је да што више научи и уради.⁶ Прве преводе Шекспирових драма сачинио је на другој години студија, 1897. у лето (”Отело”) и зиму 1897/8. године (”Много вике ни око шта”), надајући се да ће га Матица српска наградити. Ране радове Матице српска одбила му је на основу реферата Лазе Костића. То га није обесхрабрило, он је свој књижевни рад упорно настављао, и у новинским и књижевним круговима већ се чуло за њега.

Почетком двадесетог века умешао се у књижевне спорове око нове литературе. Определио се као противник дотадашње критичке праксе ”неприкосновених”. Из тих година датира и његово лично познанство, касније и пријатељство, са једним од нападаних – не више младим по годинама живота, али младалачким по свом модерном поетском изразу – Лазом Костићем. Стефановић је, прешао, преко Костићеве негативне рецензије његовог првог превода и пријатељство отпочео својим чланком – приказом ”Максима Црнојевића” у првој свесци ”Летописа матице српске” из 1901. године. То пријатељство трајало је до краја Костићевог живота и у складу са њиховим сличним књижевним стремљењима. Стефановић је већ за живота Лазе Костића истакао његово песништво као узор младима. Део њихове преписке Стефановић је објавио као документа за изучавање књижевности тога доба у бројевима ”Летопис матице српске” из 1931/32. године. Из тих писама види се да се Стефановић појавио у књижевности у периоду најљућих напада конзервативаца на Лазу Костића. По свом модернистичком опредељењу и као поштовалац Лазе Костића залагао се за вредност његовог књижевног стварања, а као преводилац наставио је дело Лазе Костића на изучавању и превођењу Шекспира.

Део својих активности испољавао је и у Друштву српске академске омладине ”Зора” у Бечу. Из тих друштвених активности може се ближе одредити његов друштвено–политички ангажман. Као следбеник Светозара Марковића био је изабран у управу ”Зоре”, заједно са тада познатим социјалистом Радивојем Раденковићем. Друштво је било изузетно активно и пратило је тадашњу политичку ситуацију у Аустро–Угарској, живо реагујући и учествујући у борби босанске омладине

6 С. Стефановић, ”Из писама Лазе Костића (1900–1910)”, историја и документи, ЛМС, књ. 329, св. 1–2, јул–август 1931, стр. 45–69.

против аустријске државотворне политике. Са интересовањем гледали су и на савремене прилике у Србији која је живела у монарходиктатури од 1897. до 1900. године. Поводом увођења Преког суда после Ивањднског атентата 1899. на краља Милана, Стефановић је у новосадској "Застави" Јаше Томића објавио уводни чланак, у коме се залагао за активније учешће омладине у јавном животу.⁷

У то време чланови Академског друштва неуспешно су покушавали да изведу јавну манифестацију против Преког суда и стања у Србији условљеног завођењем монарходиктатуре. Како ти покушаји нису успели, у ту сврху посредно су хтели да искористе 25-годишњицу смрти Светозара Марковића, као неку врсту манифестационог протеста и свог неслагања са режимом. Иако један од организатора, Стефановић није могао да учествује у манифестацији због неких обавеза у Новом Саду, али је овај боравак искористио и ангажовао се у редакцији "Заставе" да се један број листа посвети успомени на Светозара Марковића.⁸ Према реакцијама режима у Србији, манифестација у "Зори" имала је одјека. У броју 44. "Заставе" од 26. фебруара 1900. године Стефановићу су изашла два чланка о Светозару Марковићу.

Стефановић је, дакле, у својим студентским данима био активан члан омладинског друштва радикалног опредељења заснованог на националном и социјалном учењу Светозара Марковића. Утицај Марковићевих идеала, као и разбуђена љубав према Србији и српском народу имали су за Стефановића пресудан значај, и у потоњим годинама.

Поткрај студија медицине био је растрзан на више страна. Обузет бригом о породици често је путовао у Србију, где је, у очевој породичној кући у Крушевцу, живела његова жена Милана са њиховим дететом. Напореда са последњим испитима, успео је да припреми за штампу и своје преводе Поових приповедака. У едицији "Мале библиотеке" 1902. у Мостару објављен је, поред наведених приповедака, и његов први превод Шекспира – историјска драма "Јулије Цезар". Исте године, у најкраћем року, завршио је студије медицине. У то време Стефановић је изгледа планирао да каријеру лекара отпочне у Будимпешти, где је, преко Лазе Костића, послао молбу за нострификацију дипломе стечене на Бечком универзитету. Како угарске власти, и поред свесрдног залагања Лазе Костића и његових пријатеља дуго нису одговорице на поднесену молбу, Стефановић је одлучио да се дефинитивно пресели у Србију. (Следеће молбе које је слао у Будимпешту, биле су захтеви за отпуст из угарског држављанства. Према подацима из писама Лазе Костића, оне датирају из прве трећине 1905. године.⁹) По преласку у Краљевину Србију 1903. године, добио је државну службу у Јагодини као општински лекар. (У писму датираном 21. априлом 1903. Лаза Костић му честита на првој плати.) Упоредо са почетком лекарске праксе, у

7 С. Стефановић, "Једна заборављена прослава С. Марковића..."

8 Исто.

9 С. Стефановић, "Из писама Лазе Костића..."

Мостару му излази књига песама, оригиналних и преведених. У тој књизи и у наредним, другој и трећој, које су изашле 1904. и 1905. такође у Мостару, Стефановић је, поред својих оригиналних песама, српској и културној јавности јужнословенских народа представио и најчувеније песнике енглеске поезије: Шекспира, Шелија, Бајрона, Бернса, Китса, Тенисена, затим Поа, "прерафаелита" Росетија, Свинберна, Браунинга, као и Вајлда и многе друге.

То је била прва појава енглеске поезије преведене на једном месту и у таквом обиму у српској књижевности. Објавио је у Мостару 1904. и књижицу кратких прича под називом *Скице*. Превод "Магбета" излази 1903, "Млетачког трговца" 1905, и "Много вике ни око шта" 1906. Издавање књижевних дела Стефановића у херцеговачкој културној средини, којима је отпочео каријеру, није било случајно. Ту су живели и радили књижевници са којима га је везивало животно пријатељство. Са Алексом Шантићем се никада није срео, но узајамно поштовање и пријатељство трајало је до краја Шантићевог живота. Један другоме посветили су и песме. Светозар Ђоровић је посећивао Стефановића кад год је путовао у Краљевину Србију, а са Дучићем је Стефановић целог живота остао у срдачној вези.

У Јагодини се брзо истакао, како код болничког особља тако и код грађанства, као вредан и савестан социјално–медицински радник. Желео је да пређе у Београд, што би му умногоме олакшало књижевни рад и омогућило напредак у служби. Због одуговлачења његовог отпуста из угарског држављанства, био је нервозан и прилично осетљив, особина веома запажена у његовом карактеру, тако да је у лето 1905. поднео оставку на службу општинског лекара у Јагодини, и наредне године радио је у Ћуприји.

За време ових година службе није прекидао своју књижевну активност. У лето 1905. пристао је на пунуду Лазе Костића да сарађује на прегледу српске и хрватске књижевности, почев од 1850. године – великом делу које је наумила да изда Руска академија. (До остварења те замисли на жалост није дошло.) За време Стефановићевог рада у Ћуприји, Лаза Костић у наведеним писмима спомиње гласине о наводном кандидовању Светислава Стефановића за управника Краљевског српског народног позоришта. У напоменама писаним 1931. године за ова писма, Стефановић ту кандидатуру оцењује као неосновану и измишљену од стране људи који му нису били пријатељи и који су тиме хтели да олакшају своје нападе на њега. Такође спомињала се и могућност да Стефановић преузме катедру на Београдском универзитету.

Стефановић је од ране младости започео свој књижевни и принципијелни "рат" на страницама дневних новина и часописа, као и посебно, штампаних публикација. Врло рано стекао је репутацију човека склоног полемици, што се у ствари сасвим поклапало са његовим карактером. Болешљив у младости, он је постао и претерано осетљив те готово да није могао отрпети ни једну примедбу на свој рачун. Био је суревњив и у јавности је о себи стварао представу као недовољно схваћеном и често

безразложно нападаном човеку, што га је нагонило да и сам високо оцењује свој рад па је и од других тражио да то чине. Урођена осетљивост чинила га је одвећ експлозивним и увек спремним на дуге расправе. Све то чинило је од њега оштрог полемичара о било ком питању у које је задирала његова делатност јавног радника. Био је тип човека ерудите, темељно и свестрано образован. Радио је пуно, то му је био начин живота, свакидашња потреба, како у миру дома или библиотеке, тако и у ратним условима под војничким шатором. Своје полемике писао је аргументовано, али са призвуком неопозивости. Оне увек звуче као коначан суд. То је долазило и отуда што је, мада у границама достојанства, тежио да надвиси супарника, да задиви читаоца, да искаже мисаону снагу, енергијом да доминира, не желећи да читаоца остави необавештеног. У таквој активности, поготово изазван, наступао је свом жестином карактера и снагом свог интелекта, не ретко задивљујућом. Као таква личност стекао је много непријатеља у полемичкој расправи, али са друге стране, свако се морао добро замислити о основаности својих тврђења, пре него што би наставио расправу, у већини случајева вођену пред знатижељном јавношћу. Стефановић је био најљући када је морао да расправља са често непотписаним противницима. Не мало пута је при том бивао поражен, нарочито у време када је радикално мењао своје политичке и друге ставове, али га то није заустављало да упорно и убеђено расправља.

Из Ћуприје овог пута као српски држављанин, упутио се 1906. године у Беч на клиничко усавршавање. Рад у бечким клиникама искористио је за напредовање и на другом, научном пољу. Вредно је студирао енглеско народно стваралаштво и упоредну историју народних литература. Тада је објављивао прве научне радове, при чему, наравно, није могао а да се не упусти у конструктивне научне расправе. Објављивао је тада, а и касније када је био у Србији, радове писане на немачком језику у аустријским часописима, где је разматрао питања из области народних књижевности, историје и фолклора. Својим интерпретацијама старих енглеских текстова изазивао је не малу знатижељу европске стручне јавности. Његови научни радови су високо цењени и консултовани. Проучавањем народног стваралаштва бавио се иначе целог живота, нарочито тридесетих година, када је, растерећен обавеза, имао за то највише могућности. При томе, полемика је неизоставни пратилац и ове његове делатности, па се није устручавао да оспори и универзитетске ауторитете.

У Мостару су му 1907. године, у поменутој библиотеци, изашли преводи и есеји *Из енглеске књижевности*. Почетком 1907. активан је, као и за време свог првог боравка у Бечу, на раду у "Зори". Организовао је вече у част педесет година штампане речи Лазе Костића. Кретао се у друштву аустријске и српске интелигенције. У својој тридесетој години постао је веома цењени млади лекар, књижевник и научни стваралац. Многобројне перспективе су му се отварале.

У време Нушићеве оставке у Народном позоришту у Београду, добро обавештени листови најављивали су Стефановића као његовог

заменика и драматурга. Међутим, све је остало само на нагађањима. Тих година Стефановић се потпуно посветио науци, зарекавши се да не чита српске новине, јер док је он мукотрпно радио за љубав науке и уметности, нагађањем о положајима бавили су се људи који његов рад нису разумевали. У таквом опредељењу подржавала га је и жена, која је тих година боравила заједно са њим у Бечу. По окончању студија у другој половини 1908. године намеравао је да полаже други докторат, овог пута из филозофије. Од тога одвратио га је његов велики пријатељ Сишије, професор романистике у Халеу, и упућивао га да своју амбицију усмери на конкретније ствари, јер је један докторат већ био стекао.¹⁰

Анексиона криза, која је избила у последњој четвртини 1908. године, омела га је да путује за Беч, па је потражио лекарску службу у Обреновцу. У Новом Саду је 1908. године у издању Матице српске изашао његов превод "Отела", драме са којом је почео превођења Шекспира на српски. До избијања Балканских ратова, провео је у Обреновцу бавећи се лекарском праксом, научним радом (објавио је студију о "Офи и Дриди" на немачком језику у "Англији") и књижевном делатношћу. Написао је драму "Сукоби", која је добила награду на конкурс Матице српске. Ову драму Скерлић је оштро критиковао. То није била последња Скерлићева критика Стефановићевог књижевног рада; ова два човека остала су и иначе до краја антиподи у књижевности. (Стефановић је у познијим годинама боље разумео и истицао вредности Скерлића као легенде српске књижевне критике.)

Удаљен од научних и књижевних центара, Стефановић се трудио да то надокнади непрестаним наручивањем књижевних часописа, књига, речника и др. савремених стручних публикација неопходних за његов рад. Сва та набавка ишла је преко књижара и издавача из Београда Светислава Цвијановића, са којим је био у пословним везама од свог коначног настајења у Србији, за време ратова и касније, када је Цвијановић издавао његова дела, све до Другог светског рата.¹¹ За непуне четири године које је провео на служби у Обреновцу, он се упоредо бавио својим свакодневним дужностима и књижевношћу, настојећи да буде присутан и у књижевној јавности Србије, па чак и дела Европе. На Стефановићев подстицај, Ото Хаузер, књижевник и преводилац из Беча, упознао је немачку јавност са српским песништвом. У мини-антологији српске лирике коју је сачинио Хаузер, представљена су само четири српска песника (Лаза Костић, Војислав Илић, Јован Дучић и Светислав Стефановић). Нешто слично Стефановић је желео да припреми и за енглеску јавност, лично се за то заузимајући као и у раду са Хаузером.¹²

Почетком 1910. године, Стефановић је приступио "самосталцима" (Самостална радикална странка), сам напомиње да је у то време највише саобраћао са Драшковићем и Продановићем,¹⁰ политичарима чији су ставови били најближи његовом политичком опредељењу.

Из ових година важна је и његова критичка активност, која је,

10 Из писамa Л. Костића, ЛМС, књ. 334, св. 1–2, октобар–новембар 1932, стр. 262–271.

како је напоменуто, започела на почетку столећа и поводом одбране Лазе Костића и целе замисли модерног песништва. Своје програмске чланке и есеје објављивао је у часописима "Бранково коло" и "Босанска Вила" у времену 1911–1913. године. Његов однос према поезији карактерисало је супротстављање дотадашњим естетским мерилима и тзв. строфама са правилним сликама – "Своје уверење: да је сваки стих добар који добро изражава мисао свога песника, ја могу само проширити и потврдити уверењем да сваки добар песник налази својој песничкој мисли добар и адекватан стих."¹¹ Први пут у Београду 1912. године, објављено му је дело, збирка песама *Сунце и сенке*.

На почетку Првог балканског рата, октобра 1912, мобилисан је и са српском војском отишао у рат у звању трупног лекара. У рату се истакао као лекар пољских болница у Штипу, где је, у борби против колере завео лечење хиперманганом и јодом. За све време ратовања стизао је да, у предању лекарских дужности и грмљавине топова, пише песме, прожете доживљајем историјског тренутка као и чисто лирским осећајима. Своја размишљања и песме објављивао је у часописима који су излазили у то време: "Босанска вила", "Дело", "Летопис матице српске", "Српски књижевни гласник", "Звезда", "Дан", као и у солунским (српским) дневним листовима, "Фелтону" и "Забавнику", као и додатку "Српских новина" на Крфу, потпомажући тиме остајање српске културе. Штампане песме објављиване у наведеним новинама и часописима, као и друге нештампане, изашле су у посебној књизи *Строфе и ритмови 1912–1919, у Београду 1919. године*. Његова размишљања из рата објављена у наведеним часописима, појавила су се у засебном издању 1919. године у Београду под насловом Погледи и покушаји. Као што је у време ратног хаоса истрајавао на књижевном стварању, тако је и по утихнућу рата наставио: развио је велику преписку на све стране, занимајући се за своја књижевна дела, а и шире, за сва културна збивања. Ако би се неко од његових књижевних дела слабо продавало, љутио би се и помало очајавао, али га то није обесхрабривало да их упорно оглашава, као и да зарађени новац непрестано улаже у нова издања и да наручује многе књиге на главним светским језицима.

Непосредно пред Први светски рат, добио је положај општинског лекара у Београду. Одатле је убрзо поново мобилисан и у току рата налазио се на положају командира Прве пољске болнице Моравске дивизије првог позива, па потом у Санитетском одељењу при Врховној команди, а онда на служби при страним санитарским мисијама. Радио је, као и у Балканским ратовима, на сузбијању заразних болести, при чему се и сам заразио. Пошто је прележао пегавац, прешао је са српском војском и народом Албанију. Са Крфа отишао је на Солунски фронт, где је наставио службу при страним санитарским мисијама.

По завршетку рата, вратио се у Београд на положај општинског лекара. Још свежих утисака из рата, Стефановић је 1921. године учест-

11 С. Стефановић, "Више слободе стиха!", "Босанска Вила", бр. 19 и 20, 30. октобар 1912, стр. 257–258.

вовао у акцији Српског лекарског друштва, која је потекла 1920. године међу члановима тога друштва, да се изнесу опажања, искуства и све што би могло бити корисно као грађа за историју Српског санитета у годинама Првог светског рата. Као један од референата, Стефановић је одржао три предавања о делатности Српског ратног санитета, што је било илустровано и снимцима из рата. Ова предавања су драгоцене како за историју Српског санитета, тако и као фрагментарна грађа за историју повлачења српске војске и период изгнанства. Предавања су остала сачувана у листу Српског лекарског друштва "Српски архив".¹² Од тада је почела још једна делатност Стефановића у лекарском staleжу. Будући активан у Српском лекарском друштву, постао је један од чланова-оснивача Југословенског лекарског друштва, које је створено на земаљској основи са седиштем у Београду. Уз професора др Милана Јовановића-Батута, председника Југословенског лекарског друштва, Стефановић је био његов први секретар, потом потпредседник и на крају дугогодишњи председник. У оквиру ова два друштва др Стефановић је активно учествовао и у доношењу медицинских закона.¹³ За секретара Савеза лекарских комора Краљевине Југославије изабран је 1931. године, где се залагао за заједнички гласник свих комора, указујући на раније неуспешне покушаје. У тим настојањима је и успео. Од јуна 1931. године почео је да излази "Гласник" под његовим уредништвом. Бројне су његове научно-социјалне студије, предавања и друге активности у вези с лекарском службом. Значајне су његове студије које се баве разматрањем социјалне улоге и задатака лекарског staleжа и установа.

Као присталица међусловенске и међунационалне културно-научне сарадње, Стефановић је учествовао на продубљивању односа са светским посленицима, организовао је посете, дочеке и конгресе. Био је осам пута приређивач конгресних радова Југословенског лекарског друштва, као и "Рада 3. Свесловенског конгреса" у Сплиту 1930. године. Више година био је члан редакције "Српског архива", органа Српског лекарског друштва, и један од заслужника за зидање Дома овог друштва. Био је организатор Друштва за душевну хигијену. За своју плодну делатност на овом пољу друштвеног и професионалног рада, добио је у време рата и касније висока одликовања.

Радикалску прошлост и чланство у Самосталној радикалној странци од пре рата, Стефановић је после рата преобразио у нову политичку форму. Стварање нове државе и нових услова за политичко деловање, у ширем простору заједничког живљења више народа, условило је да је ангажовано приступио раду на оснивању, тј. обнављању Републиканске демократске странке. После скоро осам ратних година, од 15. јануара 1920. почео је да излази лист Републиканске демократске странке "Република". Стефановић се нашао у том републиканском политичком окружју. Циљ те политичке странке био је већа политичка сло-

12 Др С. Стефановић, "Фрагменти грађе за историју нашег повлачења и изгнанства", *Српски архив*, 1921, св. 6, стр. 283–303; св. 7–8, стр. 355–370; св. 9, стр. 467–480.

13 *Српски архив*, св. 12, децембар 1937.

бода, већа социјална правда и, наравно, републикански облик владавине. Тај облик владавине они су сматрали народним, односно обликом који би најбоље одговарао духу и потребама тадашњег времена. Средство њихове политичке акције била је "Република". У тадашњем политичком спектру, с таквим програмом, републиканци су стајали одмах до социјалиста и према режиму били у опозицији. Њихова начела била су да грађанин мора од поданика постати задругар на политичком и економском пољу. Републику су схватили као кооперацију свих чланова државе у управљању општом ствари. Индивидуализам нису искључивали, – сматрали су, сходно томе, да треба социјализовати само оно што је за социјализовање. Солидарност су сматрали првенственом у решавању свих проблема. Четврти број листа "Република", од 26. јануара 1920. донео је списак чланова привременог Главног одбора странке. Један од његових чланова био је Светислав Стефановић.

У свом републиканском убеђењу он се залагао за приближавање и заједничко деловање са хрватским републиканцима, и шире, зближење свих струја републикански настројених. Тежећи том циљу залагао се за стварање својеврсног блока, против тадашњег режима у Краљевини СХС.¹⁴ Стефановић је своје ставове у погледу унутрашњег уређења земље темељио на међусобном споразуму делова народа који су се нашли у заједничкој држави. Федеративно–републиканско уређење државе, сматрао је "не само (као) најбољи и најсавршенији, него уједно и као најчвршћи облик државне заједнице".¹⁵ Своја уверења заснивао је на социјалном учењу Херцена и свом ранијем следбеништву Светозара Марковића. Централизацију је сматрао туђом и мрском словенском народу уопште. Заступајући федеративно уређење, он је југословенство – које је прихватио без резерве, отворено и "свим срцем" – схватао као афирмацију свих посебних индивидуалитета. Тиме је одбацио унитаризам и стварање нове "јединствене" нације. Сматрао је да хармонија свих посебности води напретку. Са таквих полазишта је размишљао и о српском народу, не одричући му улогу коју је он заслуживао у стварању јужнословенског народног јединства. "Значај и улога српског народа је ослободилачка, зато греше они који хоће да му наместе став и улогу насилника према коме било..."¹⁶ Новој држави српски народ је, по Стефановићу, понудио не само своју крв него слободу "и другима који за њом чезну а нису је имали никако или не у довољној мери".¹⁷ Дужност Јужних Словена није да негира улогу српског народа, него напротив, да "јачом и дубљом афирмацијом (то) оснажимо".¹⁸

Почетком треће деценије Хрватска републиканска сељачка странка одлучила се на политику апстиненције и одбијање компромиса са Монархијом. Такав став Стефановић је без резерве подржао сматра-

14 "Република", бр. 4, 15. јануар 1922, стр. 2.

15 Исто.

16 Др С. Стефановић, "Култ слободе и култура рада", "Република", бр. 26–27, март 1920, стр. 2, и у следећем броју, стр. 4.

17 Исто.

18 Исто.

јући да се једна држава не може стварати без воље једног њеног дела.

Створеном државном јединству он је претпостављао дубље, шире, непосредније јединство. Духовно јединство "наше расе",¹⁹ видео је као идеал прошлости, у време када су делови југословенских народа живели одвојено, а по њиховом спајању југословенски дух је сматрао садржајем будућег политичког живота. Тако оживотвореном чистом југословенском духу он је наменио снажну афирмацију у светској култури, за коју је сматрао да се, више но икада раније у својој историји, приближила идеалима човекове слободе и људског рада.²⁰ У новом човечанству Словенима је наменио улогу носиоца тих идеала као трајних вредности.

Стефановић је активно учествовао у раду странке. Поред писања на страницама "Републике", био је међу организаторима републиканских вечери, састанака, митинга и учесник у њима. Поред осталог, био је повереник акционарског друштва за издавање дневног листа "Република". Као члан Главног одбора Републиканске странке потписао је 2. јануара 1921. оштар протест против Обзнане. На изборима часништва београдске општине од 6. марта 1921. учествовао је на кандидатској листи своје странке.

Републиканска странка није имала нарочитих успеха на изборима, ни на локалним ни на општим. Једва да су добијали по неко место одборника. После свог првог конгреса 27. новембра 1921. године, Републиканска демократска странка се први пут афирмисала као интегрална Југословенска републиканска странка.

На страницама "Републике" Стафановић је, упоредо, са политичким активизмом упражњавао своје песничко умеће, одакле је проистекла његова политички ангажована поезија. Песме су се ређале из броја у број "Републике", потписане псеудонимом Сенс.

Те песме биле су јарко антирежимски објојене, често уперене против појединих политичара и људи блиских њима. Тако из циклуса "СХС божури" занимљиве су оне које уметнички "обрађују" афере политичара и привредника, о којима чланци нису силазили са страница опозиционих листова. У њима је Никола Пашић називан "Бајо рубљомотац", што је наслов једне песме, његов син "Маглачић Раде", а све то у вези са финансијским скандалима и малверзацијама за које је ова породица у то време била нападана. Често је парафразирана Змајева политичка поезија, посебно његове песме "Јутутунска јухаха", којом је инспирисан циклус "Јутутунске идиле". Песме разноврсно писане, о некој имагинарној земљи у неодређеном времену, или уз конкретно навођење савременика, историјских процеса, догађаја, имале су исти циљ: разоткривање и указивање на недоследности и злоупотребе режима. У тако писаним песмама, с алузијом на стварност, није било тешко препознати "главне јунаке" и поводе који су инспирисали политичку

19 Исто.

20 Исто.

ангажованост песника. Поједине политичаре који су за песника "сићушни лакеји" назива и "Дон Кихотима" и за њих каже "одувек је било хуља по занату". Грађанству се обраћа као "грађанима Страдије" и у једном стиху каже: "Данас бих вас позвао на буну"... "Јест...Ал закон заштите државе..." Ни песме уперене против краља нису изостале: за краљевску круну каже – "Ал се сија...", "Дична круна Јутутуна!" О квазислободи у држави: "Јутутунска слобода", а тадашњи поредак описује аналогно народној легенди о зидању Скадра на Бојани, – итд. итд, песма до песме писане истим стилем.

Објављивао је и социјалне песме. У њима је, на једној страни, сликано буржоаско друштво угојених, намирених и срећних, који се рано ујутру враћају са неке теревенке у своје дворце. А на другој страни, истога јутра, радници журе на посао, а увече се уморни и погрбљених леђа враћају својој кући "ћумезу", где их чекају жене и гладна деца: "Вапијући жудно, тато, дај нам хлеба!"

Такве песме, и сличне по садржини, објављивао је Сенс редовно у "Републици". Неретко су оне патетичне, одвећ слободне у импровизацији, али увек политички и социјално ангажоване, са конкретним циљем и одређеном поруком. Духовитост им се не може оспорити. Сродне, политиком инспирисане песме, преводио је Сенс у не малом броју, у првом реду највише заступљеног Виктора Игоа, као и Волта Витмена и друге. Сабране Игоове песме *Против тираније* изашле су 1925. у Дубровнику у преводу Д. Станојевића, Сенса и Јована Скерлића.

У песмама и чланцима објављеним у "Републици", Стефановић није само опозиционар радикално–демократском режиму и државном уређењу: штавише, тоном и карактером своје писане речи, био је он опонент и друштвеном уређењу Краљевине Југославије. Он велича револуцију, додуше не као насилни крвави преврат – од кога се изричито ограђује, јер револуција је "померање друштвених вредности и она траје некад годинама, деценијама".²¹ Његово левичарско опредељење из ових година било је познато његовим савременицима.²² Револуцију је замишљао "на темељима које су све месије и апостоли Словенства градили и изградили, од мистичних визионара Толстоја и Достојевског, од политичких реформатора Чернишевског и Марковића, до најновијих апостола и истодобних инквизитора Руске Револуције".²³

Своје политичке ставове Стефановић је износио и на страницама других листова сличне политичке оријентације. Тако у листу "Прогрес", органу републиканске омладине, у броју 11 од 11. јула 1992, објавио је свој програмски чланак, у коме одбацује ускогруда шовинистичка разматрања, позива на удружење и једнакост ради уклањања "бездушне експлоатације".²⁴

21 Исто.

22 Ђорђе Јовановић, "Штука култура", "Борба", бр. 12, 26. новембар 1944, стр. 2.

23 С. Стефановић, "Култ слободе и култура рада..."

”Федеративна Република Јужних Словена која би у своја ослободилачка крила прихватила цео словенски југ од Црног до Јадранског мора треба да буде наш циљ и наш идеал, који ће нас одвести Великој Интернационалној Републици, чији ће чланови после неколико десетина векова људске историје испуњене зверским крвопролићима први стећи право да кажу: Ми смо људи!”²⁵

У годинама после рата Стефановић је, и поред заузетости у лекарској професији и сталежу, са успехом наставио књижевни рад. Своје критичко стројење испољено почетком столећа и у годинама пре светског рата наставио је и у двадесетим годинама: бранио је модернистичке ставове, отворено симпатишући са новим струјањима у поезији.²⁶ Погрешно би, међутим, било сматрати да је без резерви прихватио све што се гурало под геслом новине; или да је одбацивао истинске врлине и вредности старог. Одбацивао је искључивости и једних и других, тј. ”старих” и ”младих”. Писао је: ”...не мање је бесмислено разбацивање тзв. младих, који у ствари нису ни млади нити се зна шта су, који од себе датирају историју поезије и свет испред себе огласе за ништа.”²⁷

У националној култури, како народној (којој је, као неупоредиво богатијој давао првенство над уметничком, тако и уметничкој, култ милосрђа је претпостављао култу хероја: – треба се суочити с тим да овај ”припада прошлости, далекој, врло далекој за народе културних тенденција, и да се мора васкрсавати, не тај умрли и прошли култ хероја – осветника, но они елементи који могу дати основе нашој модерној националној култури, садашњој и будућој, која мора прекужити човека хероја, човека осветника, онако исто као што су га и други културни народи, испред нас и око нас прекужили, ради једног вишег и бољег, култа милосрђа, свечовечанства, добре воље.”²⁸ По Стефановићу, поезији са тим елементима треба тежити, па као пример такве литературе међу модернистима издваја Растка Петровића.

Он пак сам, у својој поезији тежио је изразу који је открио код мистичара енглеске поезије. Заговорницима и протагонистима хероизма у поезији, који га није одушевљавао, постављао је православно–мистично питање: ”Где /су/ они полети који дадоше нашу стару архитектуру и старо наше сликарство? Зар су те силе мање или лошије, неплеменитије и неблагододније од оне силе, са којом је Марко Краљевић орао у недељу царске друмове, или пио уз рамазан вино?”²⁹ Он је позивао на стварање такве уметности која је окренута духу и стваралачким силама

24 Сенс, ”Путем споразума”, ”Прогрес”, бр. 11, 11. јул 1922, стр. 1.

25 *Иста*

26 Видети часопис *Мисао* (1921–193).

27 С. Стефановић, ”Неколико сумњи и питања”, ”Покрет”, бр. 4, 23. фебруар 1924, стр. 52–53.

28 С. Стефановић, ”Реч две о националној култури”, ”Покрет”, бр. 7, 15. март 1924, стр. 98–99.

29 *Иста*

у народној прошлости, уметности окренутој ка дубљем, непосреднијем, потпунијем сагледавању човека.

На другом пољу књижевног стварања, преводилачком, ово су године када је превео највећи број Шекспирових драма, писао студије, учествовао у расправама и на скуповима посвећеним Шекспиру. Поред првих превода изашлих у Мостару од 1902. до 1906,³⁰ затим превода "Отела" – који је чекао пуних десет година да би се појавио у издању Матице српске у Новом Саду, 1908, – од 1921. до 1928. године објавио је укупно једанаест превода. Од тога му је шест превода објављено први пут а остало су били његови ранији, преправљени преводи.³¹ Осим превода "Хамлета", бројних песничких превода углавном из енглеске лирике расутих по многим часописима и новинама, који су 1923. године изашли у засебном издању,³² Стефановић је објавио превод Поове књиге (приче) *Тајанства и маште* 1922. године. Привучен старојеврејском поезијом, учио је старојеврејски језик да би превео "Песму над песамама" (1925). Та занимања продубљивао је проучавањем књига Старог завета.³³ "Оглед ритмичког превода са старојеврејског из Ијоба" (Књига о Јову)³⁴ објављен му је 1930. године. Преводилачки рад у периоду двадесетих заокружио је преводом песама Виљема Блејка *Венчање неба и пакла*, изашлим у Новом Саду 1928. године.

У овом периоду наставио је рад на проучавању народне поезије, те објавио *Антологију песама Лазе Костића* у Загребу 1923. године. Написао је своју другу драму *Кућа тамних сенки* 1927. године. Своје новије песме – оне које су објављене после рата у часописима "Мисао", "Критика" (Загреб), *Летопис матице српске*, "Воља", "Живот и рад", као и старије из "Бранковог кола" и "Дела" и др. које нису ушле у раније збирке, "или су доцније добиле свој дефинитиван облик", сабрао је у нову збирку песама *Границе* 1928. године.

Стефановић је у овом време стално присутан у јавности, будући да неуморно сарађује на страницама већине часописа и новина опште културне оријентације. У пролеће 1924. започео је чувену полемику са Симом Пандуровићем и Српском књижевном задругом. Оптужио је Пандуровића да је користио његов превод "Хамлета" као свој. Афера се завршила на суду крајем 1929. године, када је Стефановић одустао од даљег поступка задовољивши се моралном сатисфакцијом и оценом стручног налаза, коју су урадили Владета Поповић и Аница Савић Ребац.³⁵ Тиме случај ипак није пао у заборав, – Стефановић је десет година после објављивања Пандуровићевог превода предлагао да цео

30 "Јулије Цезар", "Магбет", "Млетачки трговац", "Много вике ни око шта".

31 "Хамлет" (1921), "Богојављенска ноћ" (1922), "Краљ Лир" (1923), "Сан летње ноћи" (1924), "Кориолан" (1928), "Ромео и Јулија" (1928).

32 *Из новије енглеске лирике*, Београд, 1923.

33 Написао је есеј "О Псалмима", песамама у славу и хвалу Божју, ЛМС, књ. 309, св. 1–2, јул–август 1926, стр. 92–115.

34 Видети "Дневник", бр. 7, 8, 9, јануар 1930, стр. 10.

35 Архив СКЗ, фонд Преписка са установама.

спор реши суд части.³⁶

О приватном животу Светислава Стефановића нема много података. У складном браку провео је више од тридесет година. Породицу је издржавао одрада у општинској болници. На приходе од књижевности није могао да рачуна, они нису били велики, а у периоду између два рата само од књижевности није могло да се живи. У погледу продаје књига, предузимао је иницијативу код издавача да му се књиге боље рекламирају и да се дају огласи за нова издања његових књига. Сав тако зарађени новац користио је за финансирање самосталих издања.³⁷ У Архиву Југославије сачувано је шест писама Светислава Стефановића упућених Министарству просвете у периоду јун 1924 – април 1937. године. Сва су сличне садржине и писана у истом циљу: он се обраћао Министарству с молбом за материјалну помоћ која би му омогућила даљи књижевни рад. Неке своје радове – из разних области свог књижевног и научног стварања, – нудио је на откуп, углавном оне које је издао о свом трошку. Нудећи књиге на откуп одређивао је цену, а Министарству је остављао да одреди колики ће се број појединих књига откупити. Те молбе су биле позитивно решене, а откупљене књиге прослеђене књижарама за средње школе.³⁸

У периоду 1930–1932. Стефановића је дубоко узнемирила и пореметила болест његове жене. Књижевну активност свео је на минимум. Из тих година нема нових превода или издања нових песама, осим издања 1. и 2. књиге његових сабраних дела *Портрети и есеји* (студија раније објављених у многим часописима, од "Дела" до "Српског књижевног гласника"). Друге две књиге студија (3. и 4.), *Студије о народној поезији* (1933) прикупљене су на једном месту, а издаване су од Стефановићевих студентских дана (у Бечу 1906–1908) па све до последње – "Легенде о зидању Скадра" у часопису "Воља" (1928). Са сетом је објавио своју преписку са почившим пријатељем Лазом Костићем³⁹.

Неизлечиво болесна, 1932. године умрла је Милана Стефановић. Смрт ове образоване жене, одане супруге и брижне мајке оставила је велику празнину у животу Светислава Стефановића.

36 Архив СКЗ, фонд Преписка са писцима.

37 Архив САНУ, заоставштина Светислава Б. Цвијановића; писма С. Стефановића, 11042/1–37.

38 Архив Југославије, Министарство просвете, бр. фонда 66/Поо. (Фонд је у сређивању), бр. фасц. 62.

39 "Из писама Лазе Костића", ЛМС, књ. 329, св. 1–2, јул–август 1931, стр. 45–69; ЛМС, књ. 330, св. 1–2, октобар–новембар 1931, стр. 77–100; стр. 212–228; ЛМС, књ. 334, св. 1–2, октобар–новембар 1932, стр. 262–271.

II

После више година заједништва са републиканцима, Стефановић се са њима разишао због својих нових уверења. Парламентарни живот Краљевине СХС био је угрожен националним неслагањима и политичким сукобима супротстављених странака. Између осталог, то је водило честој смени влада, што је онемогућавало одређеније политичке циљеве, као и привредни и социјални програм. Народна скупштина представљала је позорницу политичких надигравања, а водиле су се јалове препирке и око разних афера итд.

Стефановић је налазио да држава, друштво и култура либерално-буржоаског типа преживљавају "непреболну болест".⁴⁰ Савремено доба је сматрао временом свеопштег расула "читавих културних грађа".⁴¹ Одбацивао је странке које су настојале да се издигну изнад државе, и тиме производиле непрестана страначка трвења, а ова су у крајњој линији и довела до убиства у Скупштини – "које је својим ужасом дошло да учини најзад крај једном немогућем стању".⁴² Назначено је већ да је Стефановић био следбеник идеологије југословенства, не по унитаристичком принципу, већ је државу схватао као заједнички симбол и духовни идеал свих нација, као залог и аманет прошлости и циљ будућности окупљених народа у свој разноврсности у заједничкој земљи. Са Јашом Продановићем и осталим републиканцима разишао се онда када је почео са више разумевања и наклоности да прихвата нову оријентацију Стјепана Радића. Био је један од првих из београдског јавног живота који се приближио Радићу. Још пре Радићевог доласка у Београд (1924/25), у једном сусрету Стефановић му је поставио ово питање: "Ако дође до избора између Вашег политичког (тада још републиканског програма) и Ваше сељачке идеологије, шта бисте пре жртвовали: републику или сељачки програм?" Радић је одговорио "без устезања, спонтано и убедљиво": "републику да, али сељачки програм не".⁴³ Радић је, према овом разговору, бар како га Стефановић наводи, изјавио да прихвата Видовдански устав, државу и династију Карађорђевића, чиме се одрекао републиканства у свом политичком деловању.⁴⁴ Стефановић се одрекао републиканског програма као неважног, а сељачки, економски и културни програм прихватио као најважније питање политике државе СХС.

С таквим уверењем, да је неопходно извођење социјалних и ширих културних задатака, и неповерљив према страначким, уско оријентисаним програмима, наступао је Стефановић до средине тридесетих година, а онда је, у складу са новом политичком идеологијом, "дотерао"

40 С. Стефановић, "Неколико сумњи и питања".

41 Исто.

42 С. Стефановић, "Старим или новим путевима?", "Отаџбина", бр. 73, 28. јул 1935, стр. 1.

43 Исто.

44 "Изјава од 27. марта 1925".

и своје политичко "вјерују".

Да би се ближе одредила Стефановићева политичка мисао, може послужити и његова активност на пољу стручне делатности. У једном од својих предавања у Српском лекарском друштву, он се – иако присталица модерне социјалне медицине, која је за стварање амбуланта, диспанзера, санаторијума – залагао и за подизање једне општинске болнице, која је Београду итекако недостајала. Као аргумент у прилог свог залагања наводи Совјетски Савез, "где социјална медицина слави своје тријумфе – као и социјална револуција – чије је крајње резултате уосталом тешко предвидети! – већ и тамо се почиње осећати потреба за поклањање више пажње градњи болница".⁴⁵ Тиме је усклађивао свој професионални рад са политичком оријентацијом, и сматрао је да су подстицаји "из саме социјалне политике изашли из саме медицинске науке, из бриге и старања о народном здрављу и да су баш међу лекарима били њени први и највећи пионири".⁴⁶

Поводом међународног конгреса ПЕН-центара који се одржао у Краљевини Југославији 1933. године, Стефановић је, као истакнути вишегодишњи члан и оснивач српског ПЕН-а, био изабран за изасланика на овом конгресу. Једанаести по реду конгрес међународног удружења писаца имао је по много чему историјски значај у историји ове организације, свакако до тада најзначајнији. Реферати предвиђених тема за Конгрес, морали су да уступе место конкретном историјском проблему, који се наметнуо озбиљношћу самим основама међународног удружења писаца. Догађаји у Немачкој, долазак нациста на власт крајем јануара 1933. и збивања која су уследила као последица насилничког понашања нове власти, стварали су бојазан међу мирољубивим народима Европе и давали довољно разлога за узбуну. Основно питање Конгреса било је: прогом научника, књижевника, уопште слободоумних интелектуалаца и људи, као и уништавање књига и дела из расистичких и политичких мотива, а све се то типало самих основа и живота ПЕН-а.⁴⁷

Конгрес је одржан од 25. до 28. маја 1933. у Дубровнику, уз учешће делегација из 23. земље. Рад Конгреса због озбиљности историјског тренутка, са изузетном пажњом пратила је целокупна светска јавност. "South Slav Herald", југословенски лист на енглеском језику који је излазио петнаестодневно у Београду, посветио је свој специјални број овом догађају. На насловној страни лист доноси слику председника српског ПЕН-а др Стефановића, коме је припала част да отвори конгрес учесника из 23 земље са око 300 делегата. Историјски значај Конгреса био је велики. Шеснаест делегација потписало је француску резолуцију, оштар протест против репресалија у Немачкој, а остале делегације, међу којима и немачка обавезале су се да не гласају против. Када је дошло до дискусије и отворених питања упућених немачкој делегацији о њиховом

45 С. Стефановић, "О положају лекара с погледом на садашње прилике", *Српски архив*, св. 3, март 1929, стр. 235–253.

46 *Исто*.

47 У ноћи 10. маја 1933. нацисти су на Тргу опере у Берлину спаљивали књиге на ломачи.

ставу према спаљивању књига и прогону чланова њиховог удружења, уследио је међу делегацијама неминован расцеп.

Најистакнутија личност тих дана у Дубровнику, а и у југословенској јавности која је пратила рад овог скупа, био је новоизабрани председник ПЕН–центра, енглески књижевник Х.Ц. Велс. О њему сведочи учесник Конгреса Светислав Стефановић: "Мени коме је било дато да у ближој сарадњи са господином Велсом у егзекутивном комитету и у председништву конгреса посматрам његово држање, било је задовољство пратити његову одлучност до решености да радије напусти част тек изабраног председника него да напусти право слободне речи, слободне дискусије ма колико тешког и неугодног питања..."⁴⁸ О ставу југословенске делегације сва три центра (београдски, загребачки, љубљански), чији је Стефановић био представник и једини делегат у Извршном комитету, као и председник Припремног одбора, он каже: "Имао сам одређено и, држим, једино исправно могуће гледиште, одлучно бранити слободу књижевног стварања и принципе ПЕН клуба, но не улазити у међусобне борбе о престиж између појединих водећих клубова и до краја сачувати све дужне обавезе гостопримства."⁴⁹ Ово међународно окупљање литерата имало је као резултат "дах бољег, храбријег, чистијег и надамсе, слободног живота".⁵⁰ У таквим одређењима, духовном стремљењу слободном човеку и његовом стварању свој удео дала је и југословенска делегација.

За време конгреса у Дубровнику Стефановић је упознао једну, двадесет пет година млађу жену, која је такође присуствовала конгресу, као делегат мађарског ПЕН–центра. Иако у педесет шестој години живота, он је још увек био виталан. Исте године венчали су се у Риму, где је иначе она студирала и стекла докторат из филозофије. У Италији је упознао нове пријатеље, за које је од Цвијановића наручивао примерке своје књиге на енглеском језику *Hennil and other poems* која је издата ради представљања југословенске књижевности у време конгреса у Дубровнику. Следеће, 1934. године Стефановић се раздужио обавеза у председништву ПЕН–а, положаја који му је донео велику почит, али и прилично проблема. (У једној полемици са Стефановићем новинар и књижевник Нико Бартуловић га сумњичи за аферу због које су наводно ПЕН–центри договали новац извесним предузећима.)

Пензионисан је 1935. године, после више од три деценије проведене у државној служби. Исте године, за владе Богољуба Јевтића, смењен је са положаја градског већника, што је тумачио као фарисејски политички потез људи који су умели да се прилагоде режиму и од тога извуку користи. То смењивање му је, поред материјалне, нанело и моралну штету.⁵¹ Њиме су његове професионалне и друштвене активности

48 С. Стефановић, "XI конгрес Пен клубова у Дубровнику", *Српски књижевни гласник*, књ. 39, мај–август 1933, стр. 256–259.

49 Исто.

50 Исто.

51 С. Стефановић, "Око моје лекције Сер Остину Чембрлену", "Отаџбина", бр. 143, 11.

знатно смањене. Више слободног времена користио је за активнији научни рад, бављење проблемима у домену Југословенског лекарског друштва и пропагирање нових политичких образаца. Већ је речено да се Стефановић, после разлаза са републиканцима, идеолошки није везао ни за једну политичку страну, ни у парламентарном периоду пре диктатуре краља Александра, ни у време државних, дворских странака. Каснија његова делатност карактеристична је по томе што је направио преокрет у својој политичкој опредељености, преусмеривши је на идеолошком и практично–политичком плану. С једне стране, идеолошко опредељење заснивао је на "усаглашавању" са идеологијом савремених фашистичких покрета и држава у којима је таква идеологија претворена у политичку праксу, а са друге стране, на идејама "највећих апостола и мученика балканског и југословенској јединства – Светозара Марковића, Стамболијског, Стјепана Радића".⁵² Његово практично–политичко опредељење настало је тако што се, у једном периоду придружио организацији фашистичких уверења, националистичког карактера, која је тих година покушавала да обједини све националистичке групе у један југословенски покрет. Почетком 1935. године такав покрет је и створен, са намером да учествује на предстојећим парламентарним изборима у Краљевини. Назив покрета: Југословенски народни покрет Збор. Стефановић је своје идеје из "републиканског периода" – о сталезима, солидарности – које није могао да разради у времену међупартијских трвења и кризе, покушао да доведе у склад са новим политичким и привредним гледиштима. Сматрао је да се његове замисли о економском и социјалном преображају државе могу да остваре на начин како је то изведено у Италији и Немачкој.

Разлози за овакав обрт били су и личне природе. Наиме, будући да је други брак Стефановића одвео у Италију, он се ближе упознао са конкретним збивањима која су се у то време тамо одвијала. Нове пријатељске везе довеле су га у додир са људима који су популарисали тамошњи фашистички режим, за чије је резултате владања он имао само похвалне речи. Био је опчињен младим људима који су непоколебљиво веровали у државни национализам и непогрешивост вође кога су беспоговорно следили, мислећи да имају поверење читавог народа. Један од тих младих људи, припадника фашистичке партије и близак самом њеном врху, био је и супруг рођене сестре Стефановићеве друге жене.⁵³

Разочарање јавним политичким животом Краљевине Југославије, неналажење решења за излазак из друштвене, политичке и економске кризе, неповерење у парламентарни живот либералне демократије и цео систем који она носи, промене у личном животу у позним годинама, долазак у непосредан додир са фашистичким режимом и његовим носиоцима – све се то на необичан начин сјединило

децембар 1936, стр. 5.

52 Исто.

53 Фернандо Медзасомо, члан последње Мусолинијеве владе.

и упутило Стефановића да крене с новим политичким размишљањима. Од заговорника идеала "старе" демократије преобразио се у заговорника текућих "принципа" за које је сматрао да су бољи. Са тим идејама појавио се у јавности на страницама дневног листа "Време", у часопису "Идеје", недељним новинама "Отаџбина" и др. Своја уверења излагао је као независни интелектуалац, осим накратко када је непосредно био укључен у рад Југословенског народног покрета Збор. Своје идеолошке погледе заступао је страсно, у намери да изложи нова размишљања и ставове о актуелним питањима државног, политичког и друштвеног живота. У својим полазиштима и политичком опредељењу износио је визију човечанства за какву се лично залагао и за пројекат будућности какав је сам имао у виду. Демократске, парламентарне државе, оне са краћом и оне са дужом парламентарном традицијом, попут Велике Британије, он је проглашавао за преживеле. Са годинама је постепено, али све наглашеније исказивао свој антимакистички став, посебно је одбацивао филозофску основу комунизма, дијалектички материјализам, коме је противстављао идеализам духа.

У време када се у југословенској јавности расправљало о расном проблему, који је у целој Европи, под утицајем немачког расизма, постао изузетно актуелан, огласио се да о томе изнесе свој суд и Светислав Стефановић. Позабавио се антрополошким мерилима за одређивање расе и указао на испитивање крвних група као нови метод науке, елемент који је до тада у антропологији недовољно запажен. Он се с том методом упознао у време Првог светског рата у Солуну, где је његов пријатељ и, како Стефановић наводи, "пријатељ српског народа" др Лудвиг Хиршфелд⁵⁴ проучио Ландштајнерову теорију о крвним групама и применио је у односу на припаднике разних раса који су се из свих крајева света нашли у Солуну. Резултат испитивања показао је да код нордијске европске расе преовладава група Б. Највиши европски крвни индекс показивали су, по овим испитивањима, они крајеви Југославије где су у прошлости, старијој и новијој, државотворне силе биле најјаче (Јадранско приморје, Црна Гора и северна Србија).⁵⁵ Важност крвних група у расном проблему схватио је и главни идеолог немачког расизма професор Ханс Гинтер. Расни проблем се по Стефановићу морао проучавати, а за то је било неопходно упознавање и са немачким радовима о расизму. Стефановић је из методолошких разлога сматрао да и расистичку литературу треба консултовати, али није прихватао гледишта расиста и Гинтера. "Ја сам сам далеко од тога да се слажем са свима што је у немачкој расној литератури, па специјално и у Гинтеру изложено: Моје неслагање тиче се не само детаљних схватања него и самих неких основних постављања расног проблема."⁵⁶ Поред постојећих култура,

54 У време када је Стефановић писао о расном проблему, др Л. Хиршфелд био је директор Серолошког института у Варшави.

55 С. Стефановић, "О расном питању као културном и националном проблему у Југославији", ЛМС, књ. 345, јануар 1936, стр. 83–91.

56 С. Стефановић, "Раса и култура", *Идеје*, бр. 22, 13. април 1935, стр. 5.

германске, романске, англосаксонске, разликовао је словенску културу и, уже, културу "југословенске расе", под којом је подразумевао тзв. динарски тип.⁵⁷ Признавао је супериорност расе, али је учовао и релативност овог појма, сматрајући да свака поједина раса има своје доминантне особине, које су у датом историјском тренутку пресудне. Тако је налазио, да су способност господарења имали и други народи током историје, а не само нордијска раса. Одбацивао је расистичко учење засновано на Ничеовом учењу о надчовеку (иберменш) и вољи као универзалном и вечитом принципу, одручући им супериорност резервисану за сва времена. Посебно је развијао теорију о доминантним особинама неке расе. Расистичком типу иберменша супротстављао је хуманог и разумног човека, увијајући то у форму некаквог наслеђивања, наставаљања једног расног типа другим типом. Његово схватање расе као и питање о чистоти расе имало је "не само своје биолошко него и социјално и културно и историјско значење". Немачки расисти су, по њему, негирали расе, на пример словенску, "више из политичких него чисто научних разлога".⁵⁸ Сматрао је да нема чистих раса већ само разних мешавина, дакле нема "чисте нације одређеног расног типа". Парадоксално је прихватио заштиту и чување расе. Као факторе који негативно утичу на расне квалитете истицао је: нагомилавање богатства, узрок на који је указао још филозоф предсократовског доба Теогинис, прекомерно развијање великих градова и пролетаризацију широких слојева народа. У вези са тим наглашавао је и појаве пропадања породица, "превагу типова ниже вредности", као и материјалних над духовним вредностима. У својим разматрањима истицао је узајамност расе, социјалне структуре и културног нивоа одређеног друштва, приоритет расног над економским, духа над материјом. За разлику од материјалистичког мишљења да расне особине спровode историјски детерминизам, он је сматрао да су расне особине позване да мењају судбину народа и разбијају "културу профита" новом "културом рада".⁵⁹ Појам "културе рада" по његовом идеалистичком ставу представљао је покретачку духовну снагу, гесло и дужност Јужних Словена, о чему је писао још у време стварања заједничке државе (Краљевине СХС) као великом начелу људског прогреса.⁶⁰ Основним друштвеним елементима сматрао је породицу, а њена заштита представљала је задатак расне свести.⁶¹

Стефановић је проучавању расе придавао велику важност, а расном питању значај и неопходност у социјалном и културном проучавању друштва.

На петемајским скупштинским изборима 1935. године,

57 Исто

58 Исто

59 С. Стефановић, "Расизам и економска структура друштва", *Идеје*, бр. 26, 18. мај 1935, стр. 4.

60 С. Стефановић, "Култ слободе и културе рада".

61 С. Стефановић, "Расна хигијена, абортус и заштита матере", *Рад XVII конгреса Југословенског лекарског друштва*, Београд, 1935.

Стефановић се ангажовао у предизборним активностима Југословенском народног покрета Збор. Вођство покрета упутило га је у Дубровник на прву политичку конференцију, да тамо изложи основна политичка усмерења Збора, политички програм и однос према другим странкама. Стефановић је априла месеца у просторијама дубровачког Радничког друштва рекао да он не агитује, већ смера да допринесе окупљању сарадника на једном заједничком послу; при томе, истакао је да карактер вође покрета Димитрија Љотића представља гаранцију за сам покрет да ће поћи правим, сигурним путевима.⁶² О неодобреним листама Светислава Ходјера – шефа Југословенске народне странке (Борбаша), и Живка Топаловића – вође десног крила Социјалистичке странке, Стефановић је закључио да формална пропуштања (радило се о неисправним листама по тадашњем изборном закону) није требало узимати као узрок за поништење, јер је сврха сваког модерног права да закон либералније тумачи. За листу Божицара Максимовића (министра, радикалног дисидента, који је био на располагању) казао је да је то ”пародија изборног закона”.⁶³ О листи тзв. Удружене опозиције (Сељачко–демократска коалиција, Југословенска муслиманска организација, Демократска странка и Земљорадничка странка), није имао позитивно мишљење. О вођи Хрватске сељачке странке, Влатку Мачеку, навео је да је напустио социјални програм – примаран у програму Стјепана Радића, који се у име тог програма одрекао републиканског – политичког. За Мачекову државноправну формулу тврдио је да је то хрватска јалова политика. Државна, тј. владина листа, чији је носилац био Богољуб Јевтић, председник владе и министар иностраних послова, по њему није имала државни програм и ослањала се на отпатке Југословенске националне странке. Највећу грешку видео је у чињеници да се у изборну борбу увукла парола народног и државног јединства. Стефановић је објашњавао да то јединство нису створиле ни странке ни парламенти већ ”исконске снаге југословенске нације”. Под тим снагама он је подразумевао дух припадништва и сродности једној заједници Јужних Словена, дух умова и културних капитала словенства; као и борбу српског и хрватског народа против Аустрије, борбу Србије у својим ратовима за то јединство. Надао се да ће резултати предстојећих избора коначно довести до потпуне кризе парламентаризма. Излаз из такве кризе друштва видео је у новим националним и политичким формацијама, а у социјалном и привредном правцу излаз је тражио у корпоративном систему.⁶⁴ Нови национализам, по његовој замисли, разликовао се од старог – романтичног, по томе што је конструктиван и социјалан и што хоће да култ породице узме за основу државе и расе.

Што се пак тиче самог корпоративног система, онаквог како га је Стефановић замишљао – потпуно истоветно као у пројектима и

62 ”Отаџбина”, бр. 62, 12. мај 1935, стр. 3.

63 Исто.

64 Исто.

залагањима самог покрета Збор и његових носилаца и умногоме слично систему уведену у фашистичкој Италији – он је, као следбеник Светозара Марковића, и његово учење доводио у склад са сопственим настројењима. Марковићеву замисао о сељачкој задрузи разматрао је нпр. у оквирима теорије о систему корпоративизма. Идеје солидарности, кооперације, споразума између сталежа, развијала је и Републиканска странка, а прва мисао о кооперацији родила се у социјалистичком учењу. За такву, еволутивну идеју, Стефановић је био везан од самих почетака њеног испољавања.

Демократија је, по њему, разорила принцип ауторитета, а није успела да уместо њега постави неки други, њему раван. Сматрао је да систем народног представништва, заснован на принципу опшег права гласа, није показатељ народне воље. Одрицао је изборну победу гласача једне странке и њихово право, постигнуто том победом, да представљају цео народ. Такав систем, по њему неправедан, морао би да буде замењен савршенијим. За разлику од других идеолога, указивао је и на кризу класе која је заступала демократски систем, а то је била, по њему, буржоазија.⁶⁵ Задатак друштвеног развоја био би, по Стефановићу, да се одузме водећа улога буржоазији и да се њена власт пренесе непосредно на радни народ града и села. Тиме би нестало оне посредности коју доноси изборно гласање. Сталежима би се осигурала боља изборност, непосреднија, и обезбедила би се одговорност. Сталежи би, осим своје, водили и државну националну политику. Спречио би се прекомеран развој индустрије на штету заната, града на штету села итд. Таквим сталешким пројектом све би дошло под контролу државе. Привреда би била планска и држава би руководила производњом добара. Производило би се према стварним потребама народа и не би се оставило власницима да слободно остварују профит. Корпоративни систем он није схватао као униформан и прилагођавао га је одређеном друштву зависно његовом степену и карактеру развоја. У југословенској, аграрној средини, видео га је у следећим синдикалним корпорацијама: "радни народ села, радништво града, корпорације заната и индустрије, корпорације посредника (трговци, буржоазија), корпорације интелектуалних радника, корпорације хуманих и социјалних врста старања".⁶⁶ Предности овако организованог друштва над демократским биле би у бољој селекцији и праведнијој расподели представништва. Према идеолозима корпоративизма, велика предност овог система је и успостављање тзв. "изнад класне државе", где су све класе под контролом државе, која спречава било какав несоразум и несразмеру. Ако би до тога дошло, држава би предузимала одговарајуће мере да успостави нарушену равнотежу. Стефановић одбија страховања да би дошло до гушења слободе и слободне мисли, напротив, оне би, по њему, ту биле боље заступљене него у демократским друштвима. Замисао новог национализма сада постаје јаснија. Ова национална држава,

65 С. Стефановић, "Нови национализам и корпоративни систем", *Идеје*, бр. 9, 27. децембар 1934, стр. 1.

66 *Исто*.

где су предвиђени сви племенски-и покрајински сепаратизми, замишљана је тако да изворе сукоба и неспоразуме једноставно обузда држава. Политичке и друштвене борбе тиме би биле отклоњене, а борба међу класама претворена у њихову сарадњу у синдикалним корпорацијама. Таква држава не би негирала капиталистичку привреду, већ би све неравномерности изазване капиталистичким пословањем довела у склад. Систем који се ту нудио као алтернатива остао је тако недоречен и крајње нејасан. Није наведен ни начин на који би се организовало овакво друштво. Странке су уклоњене, пледира се, дакле, за неполитичко друштво, а држава постаје организатор и носилац корпорације. Тиме није објашњен механизам власти нити на који би начин држава управљала класама. Који би био параметар међукласног изједначавања и да ли би се руководства бирана у државни апарат, делегирана из сталежа, могла ускладити на ванкласној основи и циљу стварања неког новог национализма? Непостојање практично-политичког програма условило је излагање апстрактних идеја.

Корпоративни систем је у националистичким државама фашистичког типа у то време био стварност, изграђен да би се решили политички и привредни проблеми. Он је итекако био утемељен у политичким системима, свеједно што су били једнопартијски и ауторитарни. У таквој стварности, при монополу једне партије, и свеобухватне контроле ауторитарне државе, о слободи личности и слободној мисли, о којој је писао Стефановић, није могло бити ни речи. Оваквом пројекту у ствари сасвим неразређеном програму тек је предстојало да буде теоретски осмишљен, јер и сам Стефановић није сматрао да би италијански пример требало пресадити у југословенску стварност. Тако је Стефановић размишљао о корпоративизму, али без намере да се непосредно доведе у везу са обрасцем фашистичког режима.

Стефановићево приближавање фашизму, не може се тумачити као директно и апсолутно прихватање главних карактеристика фашистичке идеологије. Његов однос према фашизму много је сложенији. Када га је обузео занос национализмом у Италији и Немачкој, његова размишљања постала су битно другачија и он се упињао да разуме неке догађаје у тим земљама, па чак да их протумачи тако како би их и оправдао. Нешто мање од две године након варварског спаљивања књига – које је као учесник конгреса светских књижевника осудио, мада није избегавао да чује и другу, немачку страну – покушао је то да схвати у контексту појаве немачких књига које су симболично описивале догађаје и браниле расистички акт национализма. Он је у часопису Милоша Црњанског *Идеје* написао приказ једне такве књиге.⁶⁷ У том приказу, уједно се и некритички одредио према идеологији нацизма. За књиге писаца наведених у књизи Вернера Шлегела каже да су их спалили револтирани немачки студенти. Под речју студенти при том не подразумева студенте припаднике нацистичке странке, већ све студенте.

67 Вернер Шлегел, *Песник на ломачи*.

Овај чин, по њему, нису организовали управо ти студенти нацисти, већ су то "починили немачки студенти у жару младости и пијанству победе националне револуције!"⁶⁸ Оваква поједностављивања и неразумевања историјске стварности карактеристична су за његов однос према идеологији фашизма и нацизма. За идеал неке "чистије" духовне вредности, по Стефановићу, дозвољено је прогањати и уништавати сваку врсту литературе и науке која се није слагала са владајућим обрасцем.

О каквом се некритичком ставу радило нека покаже овај пример: он је из "спаљених" издвајао научнике које је високо ценио – као Фројда, Хиршфелда, дакле Јевреје, чије су књиге уништене из расистичких обуда, а не несрећним стицајем околности и у "вихору револуције која узима и невине жртве", како је он то безуспешно покушавао да оправда. Оно што је Стефановића натерало да брани злочин против слободне мисли, било је питање морала литературе коју је он осуђивао. Себи је наменио улогу некаквог моралног пресудитеља и дозволио је цензурисање слободне стваралачке делатности, што је такорећи до јуче и сам оштро осуђивао, и то све у циљу некакве здравије будућности!? Друштво је, по њему, било болесно и требало га је лечити путем враћања на етичке идеале прошлости, који су вечити и непроменљиви. Позивао се на учење Светозара Марковића, а потврду његовог учења видео је у сопственом схватању "социјализма као етичког преображаја, на првом месту самог човека".⁶⁹ У овом контексту он је оправдавао и немачке студенте и разумевао "њихов гнев са разлогом". Тако гледајући на друштво, склизнуо је удесно и у тој десничарској позицији остао, те наравно, друштвенополитичку стварност битно другачије тумачио него до тада.

На мајским скупштинским изборима 1935, кандидовао се за народног посланика за град Београд, на земаљској листи Димитрија Љотића. Гласови бирача које је добио Југословенски народни покрет Збор, нису били довољни чак ни да сам носилац те листе (Љотић) добије мандат у Скупштини.

У то време је, изгледа, и престао непосредни ангажман Стефановића за овај покрет. Он се од тада више окренуо свом књижевном и, посебно, научном раду, а сарадњу са истомишљеницима наставио је повремено, објављујући чланке у недељнику "Отаџбина", главном органу покрета Збор, као њихов пријатељ. Влада Милана Стојадиновића забранила је 1937. тај лист као антирежимски. Стефановић је до краја остао близак покрету: У новопокренутом органу "Наш пут", који је од марта 1939. излазио у Петрограду (данашњи Зрењанин), а од априла до маја 1940. у Београду, објавио је у бр. 6 од 12. маја 1940. сонет "Мисија", у коме је позивао на враћање "божјем путу" и родној грудии у "словенско село и словенски мир".⁷⁰

На децембарским изборима 1938. године није се кандидовао. У

68 С. Стефановић, "Коментар спаљивања књига", *Идеје*, бр. 20, 30. март 1935, стр. 3.

69 С. Стефановић, "Светозар Марковић као визионар и антиципатор националног југословенског социјализма", *Нова Смена*, бр. 3, мај 1938, стр. 129–136.

70 "Наш пут", бр. 6, 12. мај 1940.

љотићевском агитационом недељном листу "Наша борба", који је излазио у време рата од 7. септембра 1941. до 6. септембра 1942, није сарађивао.

Што се тиче интегралног југословенства, следећег важног елемента у Стефановићевој политичкој мисли, односно просто брисања свих различитости, он га ни у једном тренутку од уједињења није прихватио. Томе је претпостављао федеративно уређење у годинама док је био републиканац, касније је ту концепцију напустио. У потоњим годинама југословенско јединство видео је оживотворено у тзв. "отаџбинској моћи",⁷¹ у ствари сили која је у прошлости чинила да се Јужни Словени, слободни, окупе и уједине. Такве мистичне силе, исконске, из прошлости, делују по њему и у савремености; и оне су одлучујуће. У својој идеалистичкој концепцији, он је давао предност духовном утицају и снази над материјалним силама (које није занемаривао, али које по њему нису биле одлучујуће). Следствено томе, дух обликује сав живот, и он је за разлику од материја неуништив.

Заједничку отаџбину Југословена видео је као дело два духа, двају творачких струја: "српског борачког, војничког, херојског и чојственог духа и хрватског сељачког, правичарског, Матије–Губчевског духа, српског политичко–слободарског и хрватског социјално–правдашког (неправашког)".⁷² Отаџбину заједничку свим Србима, Хрватима и Словенцима видео је као дужност и мисију.

Занимљиво је и вишеструко подстицајно за сагледавање Стефановићеве личности, његово упоређивање светских поредака – демократског, комунистичког и фашистичког. Демократију је сматрао истрошеном, либерално–демократски парламентаризам и систем индивидуалистичке привреде нечим што је превазиђено. Та гледишта заснивао је на уверењу да је демократија у ствари владавина мањег броја људи, које на власт доводи изборни систем – а овај никада није прави израз народне воље. Криза у привреди, односно капиталистичкој производњи и друштву произишла је, по њему, управо из такве владавине државом. Критиковао је и неравномерну расподељеност друштвеног богатства и наглашавао потребу да се она отклони. На другој страни, комунизам, заснован на марксистичкој теорији, која је по Стефановићу симплифицирана наука, у ствари је даље одржавање капитализма у облику државног капитализма. О карактеру капитализма у фашистичким државама, крупном и финансијском капиталу и државном капитализму није писао.⁷³

Осуду фашистичких режима, као недемократских и диктаторских, Стефановић је одбацивао, сматрајући да иза Хитлера и Мусолинија стоје читав немачки односно италијански народ. Ти режими по њему

71 С. Стефановић, "За јединство југословенске отаџбине", "Отаџбина", бр. 81, 22. септембар 1935, стр. 1–2.

72 Исто.

73 С. Стефановић, "Апсурди и парадокси демократије", "Отаџбина", бр. 143, 11. децембар 1936, стр. 1.

очито имају безрезервну подршку грађана – што, наравно, историјски није тачно. Оба ова режима доиста су имала широку народну подршку, а онај у Немачкој је дошао на власт легалним путем, ненасилно, али су оба по преузимању власти насилничким методама одстрањивали политички утицај других странака и постепено су себи подредили све институције државног и друштвеног живота. За тако настале ауторитарне диктатуре он је сматрао да су израз народне воље. Дикатура као решење изласка из кризе, ред и ауторитет – била је по њему неопходна. Оспоравао је диктатуре из прошлости, које су стваране за рачун мањине а на штету читавог народа, док савремене диктатуре, ”чак и бољшевичка и Рузвелтова, су прве у историји које стоје на страни малог човека, које сву заштиту дају малом човеку, радној сиротињи, и које, што нам изгледа значајније од свега, дају, особито Мусолини и Хитлер, превагу селу и сељаку изнад вароши и варошана”.⁷⁴ Као противник парламентарности, он јој је претпостављао диктатуру, позивајући се при том на Марковићеву критику српског устава и уставности и његов сукоб с поборником српског парламентаризма и либералног демократизма Владимиром Јовановићем у Уједињеној омладини српској. При томе је ограничену диктатуру владе заради ослобођења народа – о којој је писао Марковић у свом чланку ”Српске обмане”, поистовећивао са фашистичком диктатуром.

Главно питање друштва и државе, чијим се решењем решавало све, било је по Стефановићу сељачко питање. Село и сељак су темељи друштва, и као такви они су носиоци животне снаге и културе. Стари свет је по њему пропао јер није успео да нађе решење како би очувао сељачки посед. Упоређивао је античке аграрне реформаторе са вођством ХСС и налазио да је ово запостављало, због политичког дела програма, чисто аграрна решења заштите сељачког поседа. То напуштање програма њиховог оснивача Стјепана Радића, који је економске слободе стављао испред политичких, и такву политику Стефановић је прогласио бесциљном и неуспешном. Сељачки посед је по њему угрожен у демократским државама, тамо 4/5 земљишног поседа, наводи он, држе у рукама неколико хиљада богаташа, а преостали, мали део деле милиони сељака. До пропасти здравог земљишног поседа, дошло је, како је сматрао, због урбанистичког и индустријског полета западних демократија. На истоку Европе пак, критиковао је експеримент завођења сићушног поседа до једног хектара. Научни социјализам је на експерименту социјализације села сопствена негација и управо је сељаштво најслабија страна овог учења, тврдио је Стефановић – јер материјалистичко економско учење није могло на правилан начин да схвати значај сељаштва.

Кризу савременог света у коме је живео схватао је као социјалну и културну; по њему су је тако схватиле и фашистичке државе. Демократија је ову кризу схватила као политичку. Правилним путем у решавању кризе пошле су само Италија и Немачка, ”путем преображаја

не само политичког, него и социјалног и културног и нарочито спознајом битног значаја села”.⁷⁵

Преломни проблем друштва, сељачко питање, како је тумачио Стефановић, ноје могао да реши ни марксизам, који то питање није правилно постављао, већ се бавио само индустријским развојем; ни демократија која је тај проблем узимала политички. Решење политичког, социјалног и културног проблема друштва видео је у изграђивању и заштити сељачког средњег поседа и очувању заједнице народа на тој основи. Он је поступао по методи: наћи основне грешке демократије и на тим основама негирати цео систем. Тако се овај стари демократа за најкраће време преобратио у критичара основних вредности демократије. А до ових конфузних идеја доспео је чудном збрком мисли Светозара Марковића, Стјепана Радића, Александра Стамболијског, сопствених уверења и фашистичке стварности. Помоћу хришћанске мистике заокружио је свет својих идеала, у које је чврсто веровао и за које је сматрао да их могу исповедати само национално свесни људи.

Посматрајући спољнополитичке односе међу светским силама, Стефановић британску политику и њену политичку оријентацију ка очувању демократије и невезивање ни за једну крајност (изјава Остина Чембрлена, крајем 1936, да ни бољшевизам ни фашизам за њега и његову нацију немају никакву вредност), назива ”кобном равнодушношћу”.⁷⁶ Мислио је да се не сме потцењивати ни један од светских покрета, а Британија у сукобу идеологија нема да покаже неку нову ”идеју водилу човечанства”.⁷⁷ Енглеска, по њему, поред оружане силе није имала духовну, као што је то било у доба краљице Елизабете. Прихватио је мисао да ”Шекспир вреди Енглеској више него освојење Индије”. Такве духовне силе водиле које је некад имала Енглеска, он је налазио код Мусолинија и Хитлера. Његово бављење идеологијом остајало је у домену исказивања мисли. Он је веровао Мусолинијевим речима да се може замислити један народ који духовно води друге, а да се не мора освајати туђа територија. Практична ”потврда” ове Мусолинијеве идеје била је освајање Етиопије, но то није сметало Стефановићу да се опија оваквом ”дуовношћу”. Услед пристрасности, некритичност његове идеолошке мисли постала је ирационална. Он нпр. мегаломанској британској политици с правом приговара неодговорност према мањим државама и народима, њено трговање на туђ рачун, али се уопште не осврће на ревизионистичке тенденције фашистичких земаља, које су једностраним кршењем уговора и обавеза угрожавале светски мир. А за тај исти мир и заједницу народа писао је да мора да се ”служи и жртвом сопствених интереса”.⁷⁸ А у каквој је ирационалној заблуди био видно је и по томе што је осуђивао Немачку из Првог светског рата због њене

75 С. Стефановић, ”Прави значај села”, ”Отаџбина”, бр. 151, 27. фебруар 1937, стр. 4.

76 С. Стефановић, ”Кобна равнодушност”, ”Отаџбина”, бр. 140, 19. новембар 1936, стр. 1-4.

77 Исто

78 Исто

агресије, а актуелни немачки национализам схватао као фактор мира! Гледао је Немачку и Италију као државе које су пребродиле бољшевичку кризу, средиле своје унутрашње прилике "на бази једног социјално бољег и праведнијег државног уређења"⁷⁹ у коме су борбу класа кроз корпоративне односе претвориле у споразум у циљу служења "вишој заједници државе и нације".⁸⁰ Такав национализам, који је у својој унутрашњој политици постигао мирење и споразум, по Стефановићевој логици, и у спољној политици тежи истим циљевима. Ево шта сам каже: "Национализам се чак и као остваритељ мира показао већи и јачи од тзв. пацифистичке демократије, и оно што нису могли ни близу да остваре Бријан и Штреземан и Макдоналд и Хендерсон и толики други пацифисти и демократе, остварују постепено али чврсто и стално агресивни националисти!"⁸¹ Оваква тврђења он је заснивао на италијанско – немачком зближењу, а у време када је ово писао, почетком 1937, био је још под утиском свог боравка у Риму (крајем 1936), и тада актуелног италијанско – енглеског споразума. Врло, врло мало му је требало да "одока" поткрепљује убеђења у која је желео да верује.

Стефановић по томе представља узоран пример како идеологија својом догмом и захтевом за неприкосновеношћу, у ствари ограниченошћу, може и научно отвореног и умног човека да претвори у сопствену негацију. Тако се и догодило у животу овог човека: идеологија и на њој засновани политички ставови, разликовали су се од његовог научног и књижевног рада. Велики парадокси збили су се у једном истом бићу: на једној страни хуманизам и љубав према свечовечанству, слободи и раду, а на другој иста одређења својом идеолошком конструкцијом исказивала су се сасвим у другом светлу. Управо је трагично како је, да би доказао неке своје новоусвојене ставове, морао да раскида са оним дојучерашњим, неретко болно и прилично неуспешно. Од проносираног англофила, доспео је у сукоб са енглеском културом и нацијом, оном истом коју је тако успешно представљао свом народу.

Стефановић је један првих српских посленика који је српску културу обогатио бројним преводима из енглеске и америчке књижевности. Ватрено пишући против демократије и о кризи друштва као њеној последици, он је морао да "поткачи" и енглеску културу и нацију када је говорио о "моралној дезагрегацији енглеског друштва".⁸²

Најнеуспешнији је био када је као потврде својих тврђења наводио примере из живота. Типичан пример је афера око госпође Симпсон.⁸³ Добровољна абдикација британског краља Едварда VIII због љубави

79 С. Стефановић, "Национализам као стварни чувар мира", "Отаџбина", бр. 146, 6. јануар 1937, стр. 6.

80 Исто

81 Исто

82 С. Стефановић, "Око моје лекције Сер Остину Чембрлену", "Отаџбина", бр. 143, 11. децембар 1936, стр. 5.

83 Волис Ворфилд, познатија светској јавности као госпођа Симпсон, била је узрок добровољне абдикације британског краља Едварда VIII после само осам месеци

према жени из грађанског сталежа и законске немогућности да се та веза озваничи, показала је читавом свету достојанство краља и одлучност парламента и народних заступника у њему. Морална агрегација је исказана управо тих месеци. Међутим, у својој политичкој заслепљености он је прави морал и слободу видео тамо где је слободна мисао сузбијана – у фашистичким земљама, где је обичан партијски чиновник био неприкосновени ауторитет у јавности. Стефановић се својим полемичким чланцима у "Отаџбини" (у рубрици "друштвено-културни живот") и другде сврстао у тзв. "књижевну десницу".⁸⁴

Његов лични живот био је у супротности са оним што је у јавности наводио као слабост појединца и целог друштва. Он није могао да схвати поступак енглеског краља, а ипак је католичку веру своје жене претпоставио своме истицаном правослаљу, и децу рођену у другом браку крстио је у католичкој цркви у Београду. Слободоумно расуђивање није га онемогућавало да одгаја децу у вероисповести која није његова сопствена.

У његовом преводу 1935. године изашла је Гетеова "Пандора"; тако је после више година наставио рад и на овом пољу своје књижевне делатности. Што се тиче његовог, већ помињаног научног рада на проучавању народне поезије, заслужују пажњу нека размишљања која је при том заступао. Одбацивао је превазиђено схватање да је народна поезија настала тек у XV веку; њене почетке датирао је у време пре појаве хришћанства, на основу паганских мотива које је упоређивао са прастарим поезијама других европских народа. Истицао је тада још недовољно разматрано питање у науци – песме са фолклорним темама, истраживање стилова итд, писао је о ствараоцима народне песме, предметима и облицима народне поезије.

Позната је и његова полемика са професором универзитета Павлом Стевановићем поводом Стевановићеве студије из југословенске књижевности,⁸⁵ коме је оспорио научност, третирајући га као припадника застареле школе, против чијег система и метода рада је отворено настукао.⁸⁶

Непосредно по повратку из Рима објавио је свој први превод са италијанског језика. Али не превод песама, како би се очекивало с обзиром на његове дотадашње преводе из енглеске, америчке, немачке па и старојеврејске поезије. Напротив, превео је прво Мусолинијеве говоре *О корпоративној држави*, корпоративизму уопште – синтези различитој од социјализма или либерализма, чији је био одушевљени присталица.

његове владавине, 10. XII 1936. Љубав романтичног краља однела је превагу над престолом. Његову романсу енглески народ широко је подржавао, а књиге о овој несвакидашњој љубави распродаване су у огромним тиражима. Едвардов брат, бивши војвода од Јорка, наследио је британски престо ка Џорџ VI.

84 Г. Тешић, *Зли волшебници*, књ. III, Београд, 1983, стр. 288–289.

85 П. Стефановић, *Приповетка о човеку који се продао ђаволу*, Београд, 1934.

86 С. Стефановић, "Како се на науци не сме радити", посебни отисак из часописа *Живот и рад*, 1935.

Осим Мусолинијевих говора, ова књига садржи и основне идеје фашизма – његову политичку и социјалну доктрину, као и неке законске чланке из корпоративног и социјалног законодавства. Овим преводом смерао је да ближе упозна југословенску јавност са фашистичком идеологијом, а уједно и да ову пропагира. Превод је изашао почетком 1937. године, за владе Милана Стојадиновића, када су чињени напори да се отклоне несугласице између Италије и Краљевине Југославије, покуша зближење, успостави боље разумевање и сарадња. Томе је на свој начин настојао да допринесе и Светислав Стефановић. Боравак у Риму искористио је да, поред рада на науци,⁸⁷ припомогне и напорима да се међусобни контакти прошире. Вероватно се Стефановић у италијанској престоници осећао пријатно, јер је ту стекао и нове пријатеље.

Осим тога, тада је у југословенском посланству у Риму радио Јован Дучић, кога је Стефановић још у време свог првог боравка у Риму у лето 1933. године, поздрављао преко издавача Цвијановића, и поручивао како му је у Риму прилично олакшао и припремио терен за успех у раду.⁸⁸

Као присталица италијанско – југословенског пријатељства сарађивао је и у италијанским новинама, углавном пограничним, као што су тршћански "Il Piccolo", "Il Popolo", "la Vedeta d'Italia" из Ријеке (Fiume) и др, у којима се навелико писало о односима два суседа. Ове новине донеле су 10. марта 1938. вест да је у Београду образован одбор италијанско – југословенског културног удружења, и да је Стефановић на оснивачкој скупштини за председника удружења предложио књижевника Марка Цара, који се професионално бавио проучавањем италијанске књижевности и уметности. Управни одбор удружења чинили су: др Стефановић, затим далматински књижевник Војиновић, ректор Академије уметности Росандић, ректор Музичке академије Манојловић и др. Циљ удружења био је да се међусобни односи унапреде низом конференција које би се одржале у обе земље.⁸⁹ Такође, постојао је и план за стварање југословенске академије у Риму, која би омогућила школовање југословенских студената у Италији, бринула око издавања италијанских дела у Југославији, а југословенских у Италији итд.⁹⁰ Стефановић није радио само на југословенско – италијанском зближењу, већ се у истом циљу усмеравао и према другим суседима, нарочито према Мађарима. Средњој Европи наменио је посебну улогу, мисију историјску и културно–стваралачку.⁹¹

87 Исто

88 Архив САНУ, Заоставштина С. Цвијановића, писмо 11042/30.

89 Архив Југославије, фонд 38 (Централни прес биро), фасц. 163, март IV, стр. 176; такође: у дипломском раду Ненада Петровића, Изложба "Италијански портрет кроз векове" и Југословенско–италијанско зближавање 1937, стр. 20–21; одбрањен на Филозофском факултету 1989.

90 Исто.

91 С. Стефановић, "Средња Европа и њена културно–историјска мисија", "Нова Смена", бр. 5, септембар 1938, стр. 260–262.

Годину коју је започео преводом Мусолинијево књиге *О корпоративној држави* (1937), обележио је и двема књигама својих студија о народној поезији. На скупу Академије (филозофских) наука, 17. маја, примљен му је још један научни рад.⁹² У овој години прославио је и јубилеј – шездесет година живота и четрдесет година књижевног и научног рада. У Народном позоришту у Београду, 21. децембра 1937. године одржана је прослава на којој се говорило о животном делу Светислава Стефановића, преводиоцу Шекспира, угледном члану многих европских друштава,⁹³ пријатељу Ајнштајна,⁹⁴ добро познатом у југословенској и европској јавности.

У годинама до рата Стефановић се посветио културној мисији. Поред нове студије у издању Српске Краљевске Академије,⁹⁵ изишло је у његовом преводу шест Шекспирових драма, од чега две трагедије и једна комедија по први пут.⁹⁶

Преводи пет Шекспирових драмских комада, који су изашли 1939. године, сведоче да није одустајао од своје животне одлуке да целог Шекспира преведе на српски језик.

У марту 1939. године боравио је у Будимпешти, где је радио на превођењу класичног дела мађарске поезије из средине XIX столећа, једног од најзначајнијих књижевних дела мађарске литературе, *Човекове трагедије* Имре Мадача. Овај превод први је урадио Јован Јовановић Змај, затим око 1938. године и прота Јанкулов. Свој превод Стефановић је урадио уз свесрдну помоћ супруге Маргите и сматрао га је "равноправним" са преводима које је раније објавио са других језика.⁹⁷

Средином 1939. године планирао је да сачини избор за антологију из новије енглеске поезије у свом преводу, избор који би било два пута већи од његових ранијих антологија енглеског песништва. Замишљао је да у овај избор уврсти нове преводе, који су били објављени у разним часописима ("Српски књижевни гласник", "Летопис матице српске" и др.) као и оне који нису били објављени уопште. Тим необјављеним преводима песама придавао је прворазредни значај: Китсов "Фрагмент из Ендимиона", Ф. Томсонов "Небески ловац", Бријантова "Танатопсис" и др.⁹⁸ У понуди СКЗ за објављивање овог пројекта ан-

92 С. Стефановић, "Један заборављени рани латински превод (IX век) Желадиеве приче", По. Српске краљевске академије, *Споменик*, 87, 1938, стр. 107–126.

93 С. Стефановић је био почасни члан Чехословачког лекарског друштва, члан Гетеовог друштва, дописни члан Института за словенске језике у Лондону (поред Јиречка, Решетара и Богдана Поповића) итд.

94 Д. Матић, "Случај Светислава Стефановића", "Наша стварност", бр. 13–14, 1938, стр. 170–174. Наведено по хрестоматији Г. Тешића, *Зли волшебници*, стр. 357. Од Антона Стефановића добио сам податак да се Светислав Стефановић дописивао са мађарским нобеловцем Адалбертом Сенђерђијем.

95 С. Стефановић, "О некојим нашим чудесима и њиховим изворима", Прилози и грађа за студије, Београд, 1940.

96 "Краљ Лир" (1939), "Антоније и Клеопатра" (1939), "Зимска бајка" (1939).

97 Имре Мадач, *Човекова трагедија*, Београд, 1940, стр. XV–XVI.

тологије Стефановића каже: "Књига би сем књижевног имала и наставног интереса, пошто енглески језик и књижевност постају све више саставни део наставе књижевности на нашим универзитетима и у средњим школама."⁹⁹ Тадашњи председник СКЗ Марко Цар у начелу је прихватио пројекат, али он није реализован ни до средине 1940. године, будући да Управа није донела коначно решење о томе да ли да га изда у једном од својих кола или не.¹⁰⁰ Касније се на тај план заборавило.

Почетком 1940. године Стефановић је због материјалних неприлика морао да прода кућу коју је поседовао на Неимару, чиме је исплатио дугове, а преосталим новцем купио скромнију кућу на Сењаку.

По избијању Другог светског рата Стефановић се у погледу идеолошког опредељења није много изменио. Остао је заговорник југословенског национализма инспирисаног немачким и италијанским национализмом и опијен његовим мистицизмом, уверен у коначну победу оваквог осећаја у свим подручјима људског живота. Национализам је видео и као историјски процес у борби против идеја просветитељства и рационализма и на њима заснованог интернационализма. Та борба се у Стефановићевој визији водила у духовној сфери људског друштва, обухватајући постепено све области народног живота. По њему, снага национализма била је преовлађујућа и стихијски незадржива, победничка. Тој стихији, његовој јединој истини, он је потпуно подлегао. Уверен у исправност и непогрешивост пробуђеног национализма, понет заносом историјског романтизма, Стефановић је призивао његову коначну победу у будућности. Ход у будућност свога народа стављао је у корак с немачким и италијанским реакционарним покретом против наслеђа француске револуције

Рат, "тај највећи злочин против човечанства", како се једном Стефановић изразио, започео је, и један део Европе прождирао је пламен. О његовом локализовању и смиривању пред нагомиланим противуречностима и нетрпељивошћу "победоносних" није могло ни да се помисли. Из згаришта сукоба требало је да изникне нова националистичка стварност. Стефановић је свој избор начинио "свим срцем и свешћу за национализам и за коначну победу његове револуције."¹⁰¹

98 Архив СКЗ, фонд Преписка са писцима.

99 Архив СКЗ, фонд Преписка са писцима, писмо од 18. јуна 1939.

100 Архив СКЗ; у писмима од 25. марта и 5. августа 1950, Стефановић моли да му се врати рукопис.

101 С. Стефановић, "Трагом Вука Стефановића Караџића", "Време", бр. 6719, 8. октобар 1940, стр. 3.

III

Социјални преображај друштва, како га је Стефановић замишљао, није се остварио у оквиру државних и друштвених форми парламентарне демократије. Идеологија са којом је он поистоветио своје политичке напоре, изазвала је светски сукоб и рат који је разбио и Краљевину Југославију. Стефановић је то прихватио као неминовност из које ће настати "нови поредак Европе", преобразено друштво какво је тада било организовано у Немачкој и Италији. Тиме се у потпуности приклонио систему који је увођен, прво у оквиру ових националистичких држава, а касније је агресивно наступао желећи да своју обест наметне и другима. Национализам је тако, супротно ономе што је тврдио и у шта је веровао, увукао човечанство у катастрофу. Задатак српског народа у овим измењеним околностима био је, по његовом мишљењу, да преуреди своју државу тако да се може укључити у "Нову Европу". Старе размирице из страначког живота требало је одбацити као нешто што је страно српском народу. О Југославији као заједничкој држави Јужних Словена није више писао. "Нову Србију" видео је као сељачку државу с малим и средњим поседом. Та држава била би задружног типа, а друштвена структура малог и средњег поседа обезбедила би сигурну основу друштвеног просперитета. Народни колектив био би изнад индивидуалног и класног интереса, а основни темељ друштва била би породица. Средњу Европу видео је као простор социјалног и културног развоја српског народа. Његова убеђења се, дакле, нису разликовала од оних која је имао уочи избијања рата, а у њему је потпуно пристао уз нацистичку Немачку и био, изгледа, убеђен у њену победу над англоамеричким снагама и "бољшевизмом".

Министарство просвете на чијем челу је стајао Велибор Јонић, решењем од 4. јуна 1942. године¹⁰² ставило је СКЗ под Комесарску управу, којој је за председника био одређен Светислав Стефановић. Управа постављена је ванредно и замењивала је надлежност ранијих чланова Управног, Књижевног, Надзорног, Економског одбора и Скупштину СКЗ (која се за време рата није састајала). За свој рад Комесарска управа СКЗ требало је да подноси извештаје Министарству просвете и вера, како је актом о постављењу тражено.¹⁰³ Осим извештаја, од Комесарске управе захтевано је да се придржава Правила и Пословника СКЗ. Комесарска управа је 13. јуна 1942. године примила дужност од старе Управе, чији је председник био професор београдског универзитета у пензији др Тихомир Ђорђевић. Стара управа је, после окупације Београда и забране рада удружења (коју су немачке окупационе власти донеле 16. маја 1941.), већ 19. маја упутила молбу да јој се изда дозвола за наставак рада.¹⁰⁴ Ценећи по томе, они су вероватно смерали да СКЗ некако настави своју културну делатност.

102 Архив СКЗ, фонд Разно, фасц. Архива Комесарске управе 1942–1944.

103 Исто

104 Исто, фасц. СКЗ под окупацијом.

Стефановић је рад нове управе, којој је био на челу, замислио као враћање на оне основе са којих је СКЗ отпочела своју делатност 1892. године. По њему је, наиме, у Краљевини Југославији током две деценије у културном животу дошло до извесне заморености, која се осетила и у раду СКЗ "и у моралном и у материјалном правцу".¹⁰⁵ Он је сматрао да је Задруга у таквим приликама и сама изгубила критеријум, што је утицало на квалитет њених издања и на слаб третман "књижевника виших вредности". Стога је за себе и сараднике тражио начин како да ревидирају књижевне вредности и изведу обнову Задруге. У том циљу замислио је да изведе реформе унутар Задруге, с новом издавачком политиком, с тим да нова издања буду усмерена својим занимањима према српском селу. Речима председника Комесарске управе: "То је битност која треба да да карактер будућим издањима."¹⁰⁶

О раду СКЗ под немачком окупацијом, те и о раду њене Комесарске управе, Ђуро Гавела је непосредно после рата у својству делегата Повереништва АСНОС-а, написао извештај *Српска књижевна задруга под окупацијом*. Уз извештај су дати и прилози са подацима о новчаном пословима СКЗ, исплаћеним хонорарима, стању благајне на дан припремаје 13. јуна 1942. и на дан 26. октобра 1944. године, као и подаци друге врсте. У извештају Гавела се посебно бави личношћу и моралом Светислава Стефановића. Изворе којима се служио при писању извештаја, Гавела није у потпуности навео, на пример кад говори како је Комесарска управа од Стефановића откупила његове личне ствари, затим како се породица Стефановић уселила у просторије СКЗ. Не спомиње ни једном речју рад Комисије коју је министар просвете и вера Јонић упутио 17. јуна 1943. да прегледа рад Комесарске управе СКЗ, нити извештај који је та Комисија поднела Министарству по обављеном послу. Пишући о неправилностима у раду Комесарске управе и њеним огрешењима о Правила и Пословник СКЗ, Гавела се користио делом и овим извештајем.¹⁰⁷ Постоји и одговор Стефановића, упућен министру просвете и вера Јонићу 30. септембра 1943. у име Комесарске управе СКЗ.¹⁰⁸ Одговор је и својеврсно објашњење дато по свакој тачки примедби министра на основу извештаја поменуте Комисије. С обзиром на овај одговор, а и у светлу других докумената, потребно је дати објективнији приказ рада Комесарске управе СКЗ, од онога који је навео Ђуро Гавела у свом извештају. Мада све то излази из оквира овог рада, напомињемо ипак да се Комесарска управа није увек у свом раду придржавала Правила и Пословника и предузимала је дугорочне планове и нове пројекте у стилу своје оријентације ка коренитим променама у култури и друштву.

Стефановићу је рад у СКЗ била главна преокупација у овом времену, и са осталим члановима Управе највећи део радног времена

105 С. Стефановић, "Српска књижевна задруга наставља рад на културној обнови Србије", "Српски народ", бр. 4, 26. јун 1942, стр. 13.

106 "СКЗ наставља своју мисију...", "Српски народ", бр. 47, 4. децембар 1943, стр. 12.

107 Архив СКЗ, фонд Разно, фасц. Архива Комесарске управе 1942–1944.

108 Исто

посвећивао је новим пројектима ове културне установе. За време њиховог руковођења послом, за нешто више од две године, СКЗ је издала укупно дванаест књига у своја два кола. Од издатих књига, четири је припремио сам Стефановић, а учествовао је као коаутор на још једној књизи.¹⁰⁹ Ванредна скупштина Задруге, одржана 22. априла 1945. у Београду, својим одлукама, поништила је књижевно–издавачки рад Комесарске управе и све књиге прогласила апокрифним издањима.¹¹⁰

У току рата Стефановић је преко својих веза у немачком научном институту, ургирао да се поднесена дела Задругиних издања за цензуру, што пре и цензуришу. Немачком одобрењу је доприносила и извесна тенденциозност изабраних књига за штампање. Својом темом, рецимо, "Млетачки трговац" представља очигледан пример намере да се удовољи немачким властима.¹¹¹

У јавности Стефановић се, осим кроз рад у СКЗ оглашавао сарадњом у новинама ("Српски народ", "Обнова", "Ново време"), углавном пригодом разних прослава, питања из културе, а наставио је и са објављивањем превода песама као и својих песама набијених националним заносом. У неколико наврата боравио је и ван земље. Првом приликом путовао је у Будимпешту, марта 1943, а одобрење за пут чекао је дуго, сâм каже код неповерљивих окупационих власти.¹¹² Другом приликом, у лето 1943. боравио је у украјинском граду Виници као члан комисије коју је образовала немачка власт за испитивање тамо почињених злочина пре рата. Комисија је била састављена од лекара, новинара, свештеника, и других стручњака из поробљених земаља. По повратку из Украјине Стефановић је у "Српском народу" изнео своје утиске.¹¹³ Злочине који су утврђени, он је описао као последицу бољшевичког терора, који је по стручном налазу те Комисије извршен између 1937. и 1938. године: "без и трага какве сељачке побуне или другог масовног отпора, по многобројним библијама, крстићима и др. хришћанским споменицима, изгледа највише над јадним људима који су хтели да сачувају своју просту и једноставну веру у бога".¹¹⁴ Тај извештај послужио му је и да изнесе своје доказе против "бољшевизма" као система за "убијање духа и душе у човеку",¹¹⁵ и да совјестку власт представи као систем организованог терора. Кроз описе колхозништва,

109 *Нова антологија српске лирике, I доба*, Београд, 1943.
Нова антологија српске лирике, II доба, Београд, 1944.
Приповетке Момчила Настасијевића, Београд, 1944.
Млетачки трговац, Београд, 1944.
Гетеова књига, Београд, 1943.

110 *Извештај о раду СКЗ, од обнове рада 1944. до 1948.* Београд, 1949, стр. 6.

111 Архив СКЗ, Записник састанака Комесарске управе СКЗ; видети: редовна седница XXIX од 31. марта 1943.

112 *Исто*; саопштење на XXVII састанку од 3. марта 1943.

113 С. Стефановић, "Поука и порука из Винице", "Српски народ", бр. 30, 7. август 1943, стр. 5.

114 *Исто*

115 *Исто*

индиректно је доказивао вредност "своје" идеологије, која је сељака и његово домаћинство стављала у први план. У овом приказу највише се задржао на истицању разлика између украјинског, српског и напредног сељачког средњег поседа. Стефановић је саучествовао са "несретном словенском земљом" која би могла бити напредна "да су оне огромне милијарде, потрошене на наоружање црвене војске за спровођење светске револуције, употребљене на културно, социјално и економско подизање украјинског и руског села и сељаштва..."¹¹⁶ Међутим, Стефановић је у свом "пацифистичком" сањарењу заборављао да се та војска борила за одбрану своје земље од нацистичких освајача. Није га занимало да се припита о злочинима истих тих власти које су организовале комисију за испитивање туђих злочина, о том "парадоксу" да злочинац "легитимно" испитује туђе злочине, већ је и сам доприносио томе: огорчено је наступао против једног система, као његов непомирљиви противник, на страни другог који је безобзирно наступао против целог света. Тако је отворено стао на страну нација које су, својом нетрпељивошћу, претиле уништењем свих других. А нетрпељивост се временом ширила и уништење наступало.

Будући да се није противио рушилачкој снази тог "новог претка", Стефановић је по свој прилици очекивао да ће из хаоса ирационалног, а по победи "социјалне револуције", настати онај свет и поредак реда и морала какав је сам прижељкивао.

Непосредно по ослобођењу Београда, Стефановић је ухапшен. Стрељан је у новембру 1944. у 68-ој години живота. У јавности је изашло саопштење Војног суда Првог корпуса НОВЈ, "о суђењу ратним злочинцима". Међу осуђеним на казну смрти налазио се и др Светислав Стефановић. За њега је у саопштењу наведено: "Идеолог фашизма, преводилац Мусолинијеве "Државе", немачко-недићевски комесар СКЗ, Јонићев саветодавац по питању гоњења књижевности и књижевника. Члан немачке комисије за клеветање совјетских власти у вези с немачким злочинима у Виници."¹¹⁷

ЗАКЉУЧАК

Своје политичко опредељење Светислав Стефановић није коначно везао ни за једну странку у чијем раду је учествовао. Оно је у свом полазишту имало демократско обележје, али је током времена попримило облике који у крајњем исходу нису били демократски. Учења на којима је заснивао своје схватање с годинама прилагођавао је новим оријентацијама. Однос према социјалном учењу Светозара Марковића карактеристичан је и користан за уочавање карактера развоја

116 *Истое*

117 "Борба", бр. 13, 27. новембар 1944, стр. 1-2.

"Политика", бр. 11828, 27. новембар 1944, стр. 1.

Стефановићевих ставова. У годинама пре Првог светског рата, као и двадесетих година, ангажовао се у раду оних политичких странака којима је социјални преображај друштва био главни део политичког програма. Када је социјално питање уступило место чисто политичким расправама – о државном преуређењу земље – и када се политичка криза проширила на читаву државу и друштво, он се потпуно разочарао у демократију и читав систем који она представља. У то време он се окренуо решењима о радикалној промени друштва која је нудила револуција, одустајући од политичке, парламентарне расправе, јер је ова, по њему, изазивала само још већи несклад у друштву.

Такву корениту промену друштва видео је у Руској револуцији. Постао је, отуд, ватрени присталица преображаја друштва у Русији, па се залагао за сличан преображај и у својој земљи, али не као крвави преврат, већ као дуготрајни, мирни процес који би захватио све слојеве друштва. Оваквим, сложеним реформаторским послом руководила би држава, у којој би подједнако били заступљени сви њени чланови. Стога: реформа ка коренитој промени друштва; не политичка акција, већ сарадња свих сталежа и заједнички рад. Решење националног питања није видео у стварању јединствене нације, већ јединствене свести. Национализам који је заступао није негирао националне различитости, напротив, њихова разноврстност требало је да служи истом циљу, стварању заједничког духа. Тај дух био би оплемењен најбољим карактеристикама сваког народа посебно. Дакле, разноврсност посебности водила би, по њему, стварању јачег, заједничког национализма. Национализам у духовној сфери подразумевао је материјализам заједничке државе, као отаџбине, једине и за све исте. Служење таквој отаџбини био би идеал коме би се сви морали приклонити. Отуда: не јединство по сваку цену, политички наметнуто, већ стварно и искрено јединство у заједничкој отаџбини, као апсолутном добру.

У заједничком свету, словенској раси наменио је улогу оживотворења трајних вредности: слободе као словенског култа, и рада као сопствене културе. Стефановићево одушевљење за свечовечанство спласнуло је када се замишљени идеали нису остварили. Разочаран парламентаризмом у оквиру кога се нису могле решити нарасле противречности – како ни унутар једне земље тако ни изван ње, и интернационализмом који није доносио боље разумевање међу народима, он је тежио некаквом апсолуту, који би потпуније разрешио нарасле несугласице.

Са другачијим пројектом будућности од свих до тада нуђених, Стефановић се упознао непосредно у фашистичкој Италији. Фашизам, покрет који је преузео неке социјално–реформаторске тенденције из социјалистичког учења, одбацио либералну демократију као застарелу а био нетрпељив према марксизму, заступао национализам и стварао слику успешног покрета, будући да га је, по њему, италијански народ апсолутно подржавао – тај и такав фашизам привукао је Стефановића. Тако је нашао образац у коме је дорађивао своја дотадашња убеђења. Његови

идеали добили су битно другачије тумачење. Идеологија коју је заступао користила се истим изворима на различит начин.

Стефановић је истина прихватио тај фашизам, медитеранског типа, што није радикалан заокрет у његовом опредељењу према друштвеној и политичкој стварности. Он се том стварношћу потпуно разочарао већ одраније, па отуда и није пука случајност да је решење нашао у фашистичком моделу. Стицај околности условио је да су се његова уверења поклопила са фашистичким.

Прихвативши сам модел, он је узнастојао да у сличном покрету у својој земљи заступа и разрађује елементе те фашистичке идеологије. Таквим тумачењима новог морала, друштва, привреде, државе, света, он се битно удаљио и подвојио од својих ранијих, слободоумнијих ставова. Стварни заокрет у животу Стефановића десио се када је фашизам испољио своју суштину гурнувши човечанство у хаос рата. Међутим, чак ни те практичне последице идеологије фашизма нису условиле да одбаци саму догму. Он се за њу везао до краја, недвосмислено очекујући да ће тај покрет донети нову будућност и остварење сопствених идеала.

Résumé

Svetislav Stefanović era una persona conosciuta nel pubblico serbo e jugoslavo del periodo interbellico. Oggi, di signor Stefanović non si sa molto. Sua professione era quella di medico e signor Stefanović era socio prominente e funzionario di ceto dei medici. Missione parallela di signor Stefanović, era anche letteratura: era poeta, forse più rinomato era come traduttore alla lingua serba – di Shakespeare e altri poeti inglesi, americani ecc. Traduceva dal tedesco, ungherese, italiano e ebraico antico. Si provava anche nelle altre forme letterarie, e si occupava delle domande scientifiche della forza creativa popolare. Discuteva spesso dei temi sociali del suo tempo. È ricordato anche per la sua scrittura contraddittoria politica.

L'autore dell'articolo, oltre i dati biografici e bibliografici, è tentato particolarmente dilucidare il pensiero politico di signor Stefanović. L'autore ha accentuato gli anni venti e trenta di questo secolo, quando signor Stefanović si era espresso per intero politicamente. In quei anni si vede il svolgimento di punto di vista politico dal sequece di Svetozar Marković al intellettuale sotto influenza della destra.

È stato descritto anche il lavoro di signor Stefanović in Serbia, sotto l'occupazione tedesca.

Превео аутор